

35 гәп.

**Mətlə' əl
-e'tunag**

0513333

Физули

К.С. 13
2

Мәтін
әл - е'тигад

Бакы • Жазычы • 1987

Эрəбчэдэн азэрбајчанчаја тэрчүмө едэнн,
өн сөз, гејд вə шерһлэрин мүəллифи академик

З. М. БУНАДОВ

Редакторлары
тарих елмлэри намизэди

Т. Б. ҺƏСƏНОВ,

фəлсəфə елмлэри намизэди

З. Ч. МƏММƏДОВ

Рə'јчи

филолокија елмлэри намизэди

М. ƏСКƏРОВ

ФУЗУЛИ ДУҲАСЫНЫН ИШЫҒЫ

Даһи Азэрбајчан шаири Мəһəммəd Фүзули кəзэл поетик инчи-
лэр устaды олмaглa јанашы, һэм дə дөврүнүн фəлсəфи биликлэри-
нə дəриндэн јијэләнмиш бир мүтəфəккир кими таныныр.

XVI эсрдə Јахын Шəргэдə чох кениш јайылмыш перипатетик
фəлсəфəнин, суфи идејаларынын өзлэри шаирин гəзэл, гəсидə, пое-
ма вə дижэр бəдиш эсэрлэриндə өзүнү ајдын шəкилдə кəстэрир. Ла-
кин һəмин нүмунэлэр бөјүк сənəткəрын дүнјакөрүшү, дөврүнүн
фəлсəфи чэрəјанларына мүнəсибəти, һəјатлa, үмүбəшəri мэдəниј-
јəтлə бағлы елми-нəзэри мулаһизэлэри һаггында кифəјəт гэдэр тaм
тəсəввүр ојатмыр. Бу бахымдан гүдрəтли сөз устaдынын эрəб ди-
линдə гəлэмэ алдығы «Мəтлə' эл-е'тигaд фи мə'рифəт эл-мəбдə' вə-л-
мə'əд» фəлсəфи трактаты хусуси əһмијјəт кəсб едир.

Рисалəдə Фүзулинин ортa эсрлэр мусəлман Шəргиндə кениш
јайылмыш бə'зи фəлсəфи, дини чэрəјан вə тə'лимлэр һаггындакы
фикирлэри, һабелə ону дүшүндүрэн бир сыра проблемлар барəдəки
мулаһизэлэри мəнтиги ардычылыглa, сон дэрəчə јығчaм шəкилдə
өз əксини тапыб. Доғрудур, «Мəтлə' эл-е'тигaд» кими нисбəтэн ки-
чик һəчмли бир эсəрдə һəмин чэрəјан вə тə'лимлэр һаггында кениш
сөһбəт ачмaг гејри-мүмкүндүр.

Фикримизчə, бир нөв хулəсə сəчијјəси дашыјан бу эсəрин əсəс
дəјэри онун өз мүəллифи һаггында долгун, һəртэрəfli мə'лумат
өврмəјиндəдир. Белə ки, мəһз «Мəтлə' эл-е'тигaд»лa јахындан та-
нышылыгдан сонра биз күчлү аналитик тəфəккүрə, јүксək елми һа-
зырлыгa, кениш мараг дацрəсинə малик даһи шаирин нэинки гəдим
јунан вə ортa эсрлэр мусəлман философларынын идејa вə мулаһизə-
ларына, һэм дə астрономија ријəзијјат, тəбaбəт, тəбиəтшүнаслыг ки-
ми дəгис елм саһалэринə дə јахындан бəлəдлийинə бир даһа ина-
нырыг.

Эсəрдə Фүзули дүһасы охучу гаршысында мүхтəлиф фəлсəфи
вə дини тə'лимлэрə гэрəзсиз мүнəсибəт бəслэјэн мүдрик мүтəфəккир
кими дајаныр. Онун тəһкијəси ајдындыр, сəлисдир. Дөврүнүн əксэр
эдиб вə алимлэринə хас əсəссыз һүчүм, ја да ки, лүзүмсуз, узун-
узады епитетлэрдэн азаддыр. Һəттa Аллаһын, пејғəмбəрин, имам-
ларын адларыны чəкəркэн белə, мүəллиф мусəлман Шəргиндə гəбул
олунмуш, бүтүн гəлэм саһиблэри үчүн рəсми ганун сајылан дəбдə-
бəли тəриф гəлиблэриндэн гачыр. О, дини чэрəјан вə тə'лимлэрдэн
бəһс ачаркэн өзүнүн бунлардан һансына мəнсублугуну, јанки һан-
сына рəғбəт бəслəдијини һисс етдирмир. Јəгин ки, белə битэрəfliк

© Јазычы, 1987. XVI эср Јахын Шəргинин сијаси-идеоложи тəлəблэриндэн ирəли

кәлиб. Чунки шиәлијин башлыча мәркәзләриндән сајылан Кәрбәлә Ираг эразисиндә јерләшдији һалда, өлкә сүннилијин кениш јајылдығы Османлы султанлығына табе иди.

Шүбһәсиз, бу чур зиддијјәтли бир шәраитдә јашајыб-јарадан шаир өз нәзәри-фәлсәфи трактатында әтраф мүнһити нәзәрә алмалы, мулаһизәләриндә һәддиндән артыг еһтијатлы олмалы иди. Елә «Мәтлә' әл-е'тигад»ын да тәғдирәләјиг чәһәти ондадыр ки, Фүзули дунјасы елми-нәзәри проблемләрлә гаршылашанда да өз объективлијини итирмәмиш, ән мурәккәб полемик мәсәләләрә белә, мүдрикликлә јанашмышдыр.

«Мәтлә' әл-е'тигад» Азәрбајҗанда илк дәфә 1958-чи илдә әрәб гәсидәләри илә бирликдә чапдан чыхмышдыр. Һәммин нәшр үчүн әсәрин Ленинград Шәргшүнәслыг Институтунун Әлјазмалары шөбәсиндә сахланылан јекәнә нүсхә әсас көтүрүлмүшдү.

Китабын тәртибчиси академик Һәмид Араслы мугәддимәдә јазырды: «...мөвчуд әлјазмасы өзү дә нөгсанлыдыр: ортадан бир сәһифә чатмыр вә катиб бир сыра сөzlәри јанлыш көчүрмүшдүр. Биз нәшр заманы бунлары дүзәлтмәдик»¹. Демәли, мәтншүнәслыг бахымындән әлјазма үзәриндә һеч бир иш апарылмамышды.

Сонралар белә бир иш Анкара университетинин дил, тарих вә чоғрафија факүлтәсиндә узун мүддәт чалышыш әрәб тәдгигатчысы Мәһәммәд ибн Тавит әт-Танчи тәрәфиндән јеринә јетирилмиш вә «Мәтлә' әл-е'тигад» елми-тәнғиди мәтни илә бирликдә 1962-чи илдә һәммин факүлтәнин «Хәбәрләр» мәҷмүәсиндә дәрч олунмүшдүр.

Әсәрин әрәб дилиндән олунан бу тәрчүмәсиндә дә һәммин нәшр әсас көтүрүлүш бәзи мубаһисә доғуран сөз вә ифадәләрин дәғигләшдирилмәси үчүн арабир 1958-чи илдә чапдан чыхмыш мәтнә мүрациәт едилмишдир.

Тәрчүмә заманы орижиналын дәғиглији горунмуш, мәтндә олмајан, лакин азәрбајҗанлы охучу үчүн ајдынлашдырычы функция дашыјан сөzlәр, ифадәләр мө'тәризә дахилиндә курсивлә јазылмыш, мүәсир фәлсәфә елминдә кениш ишләнән терминләрә үстүнлүк верилмишдир.

Зәннимизчә, Фүзулинин «Мәтлә' әл-е'тигад» фәлсәфи әсәринин бу тәрчүмәси фүзулишүнәс тәдгигатчыларын, һабелә даһи шаирин јарадычылығына марағ көстәрән кениш охучу күләсинин рәғбәтини газаначағдыр.

Академик Зија БҮНЈАДОВ

¹ Мәһәммәд Фүзули. Мәтләүл-е'тигад вә әрәбчә гәсидәләри. Ба-кы, 1958, сәһ. 4.

Мәһәммәд
Фүзули

Башланғычын
вә сонун иҗракы
барәдә бахышын
мәнбәји

Мәһәммәд
ибн Сүлейман
Фәүзули

Мәтлә' әл-е'тиһад
фи мә'рифәт әл-мәбғә'
вә-л-мә'ад

Мәрһәмәтли, рәһм едән Аллаһын ады илә, ондан кө-
мәк диләҗирик!

Мүмкүн варлыглары фитри кеҗфијјәт зәнкинлији
илә шәрәфләндирәнә, онлары өз варлығынын зәрурили-
јинә бир дәлил едәнә, араларындан инсан өвладларыны
динин гајда вә һөкмләрини билмәләри илә сечиб фәрг-
ләндирәнә, өзүнүн сәхавәт хәзинәләринин ачарлары са-
јылан ашкар дәлилләрлә биркә онлара өз ичәриләриндән
(бәшәр өвладлары арасындан)* елчиләр көндәрәнә,
сонра да һәмин елчиләр арасындан пејғәмбәримизи се-
чиб, онун кәлиши илә вәһј (һапсыны) аләмләрин үзүнә
бағлајана, (Мәһәммәдә) табелик шәрәфи илә бизи баш-
га әгидә јолчуларындан фәргләндириб ајырана вә мөләк-

* Мә'тәризә даһилиндә курсивлә верилмиш ајдынлашдырычы
олавәләр мәнимдир — *Зија Бунјадов*.

ләрлә бирликдә (онун) шаһидләринә чевирәнә һәмд* едирәм!

Бәтнләринин гатларында бәдән эзаларына, үзвләрә бичим вә шәкил верәнә, онлары нәфе, әгл, дүҗү вә һисси гүввәләрин гәрар тутдуҗу очагларә чевирәнә, «Адәмә (илаһидән кәлән) бүтүн адлары өҗрәтди»**ји кими рудә да бәдән үзвләринин сирләрини тәлгин едәнә, Адәми мәләкләрә табе етдији кими, ону да бунларә (адларә) һаким кәсәнә шүкр едирәм!

Көндәрилмәси илә бизим үчүн варлыг не'мәтләри тамамланан, она вә онун нәслинә хеҗир-дуа етмәк сәәдәти верилмәклә бизим үчүн сәхавәт төһфәләри мүкәммәлләшән ағамыз Мәһәммәдә вә онун камал нурунун парылтылары вә хәҗалындан (галан) изләрин тәзаһүрләри сәҗылан әһабәләринә хеҗир-дуа едирәм!

Бундан сонра:

Әсаслы елми ахтарышлар саһәсиндә јүксәк мөвгеҗә малик бәндә — «Фүзули» адыны дашыҗан Мәһәммәд ибн Сүлејман дејир:

Мән варлыгларә дүҗү вә әгл көзү илә бахдым, онлар һаггындакы фикир вә дүшүнчәҗә дала-далә аддымладым вә һәр һансы бир чинсдән һеч бир нөвү, һәр һансы нөвдән һеч бир синфи, һәр һансы бир синифдән һеч бир фәрди, јахуд һәр һансы бир фәррдән һеч бир үзвү көрмәдим ки, мәгсәдли, ја мәгсәдсиз бир ишлә мәшғул олмасын.

* *Һәмд едирәм* — шүкр едирәм.

** Гур'анын «әл-Бәгәрә» сурәсинин 31-чи әҗәси.

Гочалыг вә тәнбәллији өзүмдән узаг говдум, гәфләт ичәрисиндә фүрсәти әлдән вермәкдән еһтијатландым, елә бир иш сечдим ки, онунла тәгдирәләјиг вә күч чатыласы бир шеј әлдә олуна билсин. «Елм сәһр олса да, өҗрәһини!» — (сөзләри) мәни һәвәсләндирди, «Биз она ше'ри өҗрәтмәдик»* (әҗәсини) сөјләјән мәнә билик верди. Мән сөз дүзмәк јолуну тутдум вә бу (јолда кайнатын) гурулушунун һикмәтини дәрк етдим. Сөз дүзмәјим мәни белә бир нәтичәҗә кәтириб чыхарды ки, (бүтүн) шејләрин низамла гурулмасынын бир тәнзим едәни, һисс илә дујулан вә әгл илә дәрк олуна (бүтүн) әләмәтләрин бир әләмәт гојаны вардыр. Онун јүксәк гајғысына күвәнәрәк, буну өҗрәнмәк јолуну ахтардым. Арзум — дүз јолла кетмәкдир! Гој О, уғура чатмагда мәнә көмәк олсун!

Мән әгидә саһибләринин мәсләкләри илә таныш олдум. Бунлардан фајдалы оланларыны сечәндә, заман онларын итиб-батачағындан горхуја дүшдү, онлары горумағы (мәндән) диләди. Мән дә онлары горумаг үчүн һәр биринин иман бағчаларына гапылары (фәсилләри) олан дөрд сүтун (бөлмә) үзәриндә бир бина гурдум вә ону: «Башланғычын вә сонун идракы барәдә бахышын мәнбәји», — адландырдым.

Биринчи бөлмә — Елмин идракы вә идракын елминә даир.

* Гур'анын «Јасин» сурәсинин 69-чу әҗәси.

Икинчи бөлмә — Аләмин һалларының идракы-
на даир.

Үчүнчү бөлмә — Зәрури варлығын идракына
даир.

Дөрдүнчү бөлмә — Пејгәмбәрлик вә онунла
бағлы (*мәсәләләрин*) идракына даир.

Бирикнчи бөлмә

Еамин идракы вә идракын елминә даир

Бурада дөрд фәсил вардыр

І фәсил

ЕЛМ ВӘ ИДРАКЫН МАНИЈЛӘТИНӘ ДАИР

Философлардан бә'зиләри демишләр: «Елм — өјрәнән (шәхсин) дахили аләмнндә өјрәниләнә (објектә) там үј-ғун бир сурәтин һасил олмасыдыр».

Бә'зиләри исә дејибләр: «Елм — әшјанын (вә ја һәр һансы објектин) сурәтинин әглдә һасил олмасыдыр».

Бир сөзлә, һәр икиси чаһилликлә үзбәүз кәлдији үчүн елмин идрак олунмасынын әсл һәгигәти идрак вәситәсилә елм (әлдә етмәкдир).

Сөјләмишләр ки, елм ики гисмә бөлүнүр. Биринчиси — чаһиллијин габагламадығы (елмдир). Бу, Јараданын елмидир. Икинчиси — чаһилликдән сонра кәләндир. Бу исә тәсәввүрә вә тәгдирә бөлүнән бизим елмимиздир. Өјрәдән (шәхсдән) асылы олдуғу үчүн она идрак дејилр.

Сөјләмишләр ки, елм ики гисмә бөлүнүр. Биринчиси — һеч бир вәситәдән асылы оламјан һүзури (һазыр)* елмдир. Мәсәлән: Јараданын бүтүн мәлумат (анлајышларыны) билмәси, бизим өз варлығымызы билмәјимиз. Икинчиси — һәр һансы бир вәситәдән асылы һүсули (га-

---

* Мәтндә сәһвән «беш» кетмишдир.

занылмыш) елмдир. Мәсәлән: бә'зи шејләрин һәгигәти-ни билмәјимиз; өјрәдән (*шәхсә*) еһтијачы олдуғу үчүн она идрак дејилир.

Сөјләмишләр ки, күллијјаты (*үмуми мәфһумлары*), јахуд мүрәккәб шејләри (*чохтәркиблиләри*) дәрк етмәк — елмдир, ајрычалары вә бәситләри дәрк етмәк исә идракдыр. Лакин белә дә демәк олмаз ки, идракын (*јалныз*) ајрычалара хаслығы вә онун јарадана (*аид едилмәсинин*) инкары, бә'зи философларын дүшүндүкләри ки-ми, Онун (*Танрынын*) ајрычалары дәрк етмәси (*фикринин*) инкарыны лазым билир. Белә ки, Јарадан ајрычалары онларын ајры-ајрылыгыда дәрк олунмасына әсасланмадан, үмумиләр ичәрисиндә үмумини бирдәфәјә (*һәртәрәфли*) гавранылмасы илә дәрк едир. Көстәрмишләр ки, бә'зән үмуми анлајыш гавранылан ајрычанын гавранылмасына көрә дәрк олунур, бу, онун өз ајрычаларынын идракы чәһәтдәндир. Бу мә'нада она «елм» ады верилир, мәхлуга исә «алим» («өјрәнән») дејилир. Она һәмчинин «ариф» («дәрк едән, билән») дә дејирләр.

Философларын бә'зиләри сөјләмишләр ки, елмин һазыры јохдур, чүнки Аллаһын билији мә'луматларын мөвчудлуғу илә шәртләнир вә бизим өз варлығымызы билмәјимиз әглдән асылыдыр. Беләликлә, елм бүтөвлүкдә газанылмыш олдуғу үчүн идракын Танрыја аид едилмәси дә доғрудур. Бу фикрин мәғзи бундадыр ки, о (*идрак «сөз» кими*) кәламда (*Гур'анда*) олмадығы үчүн гәбул едилмиш әдәб гајдалары ону ишләтмәјә имкан вермир.

Кәшф әһлиндән¹ олан бә'зи тәдгигатчылар исә идракын елмдән үстүн олдуғуну гејд едирләр. Чүнки онларын фикринчә, илаһи мәсәлә вә истилаһларла бағлы нә варса — елм; маһијјәт вә сифәтләрлә бағлы нә варса — идракдыр.

Бу фикир (*Гур'ан вә һәдисләрдә*) көзә чарпан мә'наја зиддир. Чүнки Танры өз кәламында (*Гур'анда*) «идрак» (*сөзү*) илә дејил, «елм» (*сөзү*) илә вәсф олунмушдур. Беләликлә дә, о (*елм*) бундан (*идракдан*) даһа шәрәфлидир.

Бә'зи гәдәриләр² вә салиһиләр³ көстәрмишләр ки, иман идракдыр, чүнки о, тәсдигдир. Тәсдиг етмәк исә идрак адландырылан елмин бир һиссәсидир вә о, бүтүн доғру әмәлләрдән өндәдир.

Белә ки, улу Танры бујурмушдур: «Јалныз о кәсләр ки, иман кәтириб — доғру әмәлләр едибләр».*

Сөјләмишләр ки, Танрынын: «Мән кизли дәфинә идим, истәдим ки, дәрк олунам; вә варлығлары хәлг етдим ки, Мәни дәрк етсинләр!»⁴ кәламында идрак Онун истәкләринин биринчисидир.

И Ф ә с и л

ИДРАКЫН ЗӘРУРИЛИЈИНА ДАИР

Бу, ешитмә вә әгл јолу илә сүбут едилир. Ешитмә јолуна Онун (*Танрынын*): «Мән чинләри вә инсанлары јаратдым ки, јалныз Мәнә ибадәт етсинләр!»** — (*кәламы*) дәләләтдир. (*Бурада*) «ибадәт» — идракдыр, јайн-ки итаәт, ја итаәтдән чыхмаға сәбәб олан амилләрә әмәл етмәк вә ја онлардан узағлашмағ мәғсәдилә бу сәбәбләрин дәрки үчүн кәрәк олан (*васитәдир*).

Әгл јолуна кәлинчә, мо'тәзилиләр⁵ вә чәһмиләр⁶ ону ешитмәдән даһа зәрури сајыблар. Онларын дәлили исә будур: Аллаһ инсанлара һәгигәтләри өлчүб-бичмәк үчүн

* Гур'анын «әл-Әср» сурәсинин 3-чү әјәси.

** Гур'анын «әз-Заријјат» сурәсинин 56-чы әјәси.

эгл вэ идрак верэрэк (*онлары*) башга варлыглардан үс-түн етмишдир. Бу һалда гәфлэг — һәмин васитәдән (*эгл вә идракдан*) истифадәнин гаршысыны алаң сәбәбдир, (*илаһи*) һе'мәтин әталәт вә бикәнәлик нәтичәсиндә итирилмәси демәкдир.

Јахшы олар ки, агил инсан өз хилгәти барәсиндә дүшүнсүн, өз варлығынын маһијјәтини арашдырсын, өзүнүн башланғыч (*илкин*) вә сон һалыны дәрк етсин, уғур фүрсәтини фөвтә вермәздән вә суал-чаваб јеринә јөнәлмәздән әввәл өзүнүн дүзкүнлүк вә фәсад јолуну сечибајырсын, әмин олсун ки, инсанлар нөвә көрә ејни, зәрури нөв әләмәтләринә көрә мүштәрәкдир вә онлар арасында јалныз идрака көрә фәрг вардыр. Идрак исә мүхтәлиф олур: ән чәтини — ән әзәмәтлиси; ән шәрәфлиси — ән фајдалысыдыр. Бу исә мә'нәви һе'мәт вә инсани камилликдир.

Белә демәк олмаз ки, фәсада (*позғунлуға*) гуршанмаг онун илкин сәбәбини дәрк етмәкдән асылыдыр вә фәсадлыг һагислик амилләриндән (*төрәјир*). Онда мүтләг идрак камиллик амилләриндән нечә сајыла биләр? Бурада мәсәлә эглдәдир. Эгл фәсад барәдә идракка һөкм версә, ону өзүндән узаглашдырмалыдыр. Бу узаглашдырмадан гачмаг исә фәсады дәрк етмәјә дејил, инадикарлығы әсасланыр.

III фәсил

ИДРАКЫН НӨВЛӘРИНӘ ДАИР

О (*идрак*) ики нөвә бөлүнүр:

Биринчиси, јашајыш кими дүнја мәсәләләри барәсиндә, икинчиси исә дин мәсәләләри барәсиндәдир ки, бу да ики гисмә бөлүнүр:

1. Эгидәләр барәсиндә.
2. Ибадәтләр барәсиндә.

Эгидәләр ики чүрдүр:

1. Зәрури варлыг (*Аллаһ*) барәсиндә.
2. Мүмкүн варлыглар (*јаранмышлар*) барәсиндә.

Зәрури варлыг барәсиндәки (*идрак да*) ики гисмә бөлүнүр:

1. Маһијјәтлә бағлы мәсәләләр барәсиндә.
2. Атрибутларла (*објектин сифәтләријлә*) бағлы мәсәләләр барәсиндә.

Башга бир бөлкүјә көрә исә (*идрак*) алты һиссәјә бөлүнүр. Чүнки о, мөвчудлуғу инсанын иради һәрәкәтиндән асылы (*сәбәблә*) ја бағлы олмалы, ја да олмамалыдыр.

Биринчиси әмәли, икинчиси исә нәзәридир.

Әмәли (*идрак*) үч гисмдән ибарәтдир. Чүнки о, нәфсә аид (*мәсәләләрлә*) ја бағлы олур, ја да олмур.

Биринчиси — әхлаг елмидир (*е'тика*).

Икинчиси — ајрыча бир чәмијјәтә аид (*мәсәләләрлә*) ја бағлыдыр, ја да јох:

Биринчиси, еви идарә етмәкдир.

Икинчиси, үмуми бир чәмијјәтә аид (*мәсәләләрлә*) ја бағлы олур, ја да олмур. Бу да шәһәрләри идарә етмәкдир.

Нәзәри (*идрак*) да үч һиссәдән ибарәтдир. Чүнки о өз варлығында материјанын иштиракыны тәләб етмәјән (*мәсәләләрлә*) ја әлагәдардыр, ја да јох.

Биринчиси, мүчәррәд вә бәсит анлајышларың идракы олан илаһијјат (елмләридир)

Икинчиси, материјаның анлашылмасы (*онун*) өзүнүн дәркени нәзәрдә тутмајан (*амилләрлә*) ја бағлы олур, ја да олмур.

Биринчиси, (*зеһндән*) кәнарда мөвчудлуғу олмажан үмуми мәсәләләрин дәркинә (*јардым едән*) ријази (*мәшг вә зәһмәт тәләб едән*) елмдир.

Икинчиси, мүрәккәб шејләрин дәркинә (*хидмәт едән*) тәбиәт (*елмидир*).

Башга бөлкүјә көрә исә о (*идрак*) ики гисмә бөлүнүр.

Онлардан бири билаваситә дүнја ишләри вә долајысы ахирәт мәсәләләри илә бағлыдыр. Бураја әкинчилик, дүлкәрлик, дәрзилик вә с. кими мә'лум сәнәтләр аиддир.

О бириси исә билаваситә ахирәт мәсәләләри вә долајысы илә дүнја ишләри илә бағлыдыр. Бу да әгли (*рационал*), нәгли (*рәвәјәтә әсасланан*) вә әдәбијјат кими мөвчуд елмләрдир ки, һәр биринин дә ајры-ајры истилаһлары вардыр.

IV фәсил

ИДРАКЫН ЈОЛЛАРЫНА ДАИР

Тәдгигатчылар мәгсәдә чатмағ үчүн лазым олан идрак јоллары барәсиндә мүхтәлиф фикирләрдә олмушлар.

Онлардан бә'зиси көстәрмишдир ки, бу, әгли мұһакимәдир. Чүнки әкәр әгл тәсдиги вә ја инкари олмағла ики мүгәддимәни дүзкүн шәртләндирәрсә, софистликдән вә јанлыш (*мәнтиги*) әлагәләндирмәдән өзүнү горујарса, онда дүзкүн нәтичәнин чыхарылмасы лабүддүр. Бунлар истидлалиләрдир⁷, һәр һансы дини тәригәтә мәнсубдуларса, онда мүтәкәллим⁸, әкс һалда исә мәшша'идиләр⁹.

Онларын бә'зиси сөјләмишдир:

Бу јол: нәфси чалышма (*аскетизм*) вә дахили тәмиз-

ләмә (*јолудур*). Белә ки, нәфс руһидир вә маһијјәтчә дәрк едәндир. Биликләр ондан јалныз чисмани өртүкләр вә бәдәндәки әнкәлләр үзүндән кизли галыр. Әкәр бу өртүкләр чалышмалар јолу илә арадан галдырыларса вә мүгәддәс варлыға тәрәф үзтутма һасил оларса, онда (*нәфс*) һәмин зәнкинлији илкин мәнбәдән һеч бир вәситә олмадан алмаға һазыр вәзијјәтә кәләр. Чалышмалар јолуну тутуб (*вәһји*) — биликләр үчүн әглин мұһакимәсини тамамилә инкар едәнләр кәшф әһлидирләр; кафирдирләрсә — ишрагиләр¹⁰, мүсәлмандырларса — суфиләрди¹¹. Бә'зиләри исә белә гәнаәтә кәлмишләр ки, бу јол өјрәнмәк вә пејғәмбәрләрдән нүмунә көтүрмәк (*јолудур*). Бунлар шәриәт әһлидир вә өз мүддәаларыны нәгл үзәриндә гурмушлар. Онлар да ики гисмә бөлүнүрләр: тә'вили (*јозум*) вә тәнзили (*назил олуна*).

Онларын бә'зиси сөјләмишдир:

(*Мәгсәдә*) говушмағ јолу әгл вә сечмә үсулу иләдир (*вә һәмин мәгсәд*) арзусуна дүшән нәфсләрин (*јахүд билик ахтаран адамлары*) илаһи чәзбәтмә кејфијјәтләриндән һәр һансы биринә нә дәрәчәдә һазыр олмаларындан асылыдыр. Бу исә ики чүрдүр:

Биринчиси илһам вә вәһјидир ки, бирдәфәјә (*баш верип*). Бу, мәгсәдә говушмағда әгли мұһакимәләрә, нәфси чалышмалара вә нәгли (*биликләрдән*) һөкмләр чыхармаға еһтијачы олмажан ән уча дәрәчәләрә чатмыш пејғәмбәрләрә вә өвлијалара хасдыр. Бу мәғам һәгиги јол адланыр.

Дикәри исә тәдричән (*баш верип*). Белә ки, (*Аллаһ*) Кәлимә (*Мусаја*)¹² Әјмән вадисинин одунда*, Хәлилә¹³

* Гур'анын «Таһа» сурәсинин 8—12-чи әјәләри вә «ән-Нәмл» сурәсинин 7-чи, 8-чи әјәләри.

Исмајылда*¹⁴ вә Јәгуба¹⁵ Јусифдә**¹⁶ тәчәлли етдији (әжан олдуғу) кими, мүгәддәс варлыг да (илаһи кејфиј-јәтләрин гәбулуна) һазыр кәсә әввәлчә һәмин шәхсин әлдә етмәк уғрунда сә'ј кәстәрдији шејләрдә өзүнү кәстәрир вә (бу јол) онун сә'јини бүтүнлүклә башга (варлыглардан ајырараг сечдији мәгсәдә) јөнәлдир. Сонра исә буну сурәтдән мә'наја чевирир, өзкә хәјали сурәтләри вә идеал чизкиләри нәзәрдән силәрәк, ону һәгиги мәгама чатдырыр ки, буна да мәчази јол дејилир.

* Гур'анын «әс-Саффат» сурәсинин 102—107-чи әјәләри.

** Гур'анын «Јусиф» сурәсиндә тәсвир олунан әһвалат.

Шкиһци бәлмә

Адамин нааларыннын идракына даир

Бурада беш фәсил вардыр

І фәсил

АЛӘМИН БАШЛАНҒЫЧЫНА ДАИР

Аләм Аллаһ истисна олмагла мүмкүн варлыглардан ибарәтдир. Онун сүбут олуна бир һәгигәти вардыр.

Софистләр¹⁷ сөйләмишләр ки, о (аләм) хәјаллардан, бош хулјалардан ибарәтдир вә онун һеч бир керчәклији жохдур. Бу, инадчыллығын ән жүксәк дәрәчәсидир. Чүнки өzlәри аләмин бир һиссәси ола-ола, аләмин һәгигәт олмасыны инкар едән һөкм ирәли сүрүрләр. Әкәр белә һесаб едилсә ки, онларын (jә'ни софистләрин) өз һөкмү һәгигәтә сүбутдур, онда бунларын фикри әсассыздыр, әкс тәгдирдә онларын (софистләрин) һөкмү (әсассыз) оларды).

Әгл саһибләри аләмин башланғычы барәсиндә ајры-ајры фикирләрдә олмушлар. Философлардан милетли Фалес¹⁸ демишдир ки, аләмин бир јарадычысы вардыр. Онун хассәси өз маһијјәти чәһәтдән әглләр тәрәфиндән анланылмыр, анчаг өз әләмәтләри чәһәтдән дәрк олунур. Лакин О (Танры) өзүндә (бүтүн) варлыгларын вә дәрк олунасы шејләрин сурәтләри олан бир үнсүр јаратмышдыр. Әгли вә һисси аләмдә елә бир варлыг жохдур ки, һәмин үнсүрдә Онун бир сурәти олмасын.

Платон¹⁹ да онун (Фалесин) ардынча кетмишдир. Бу (тә'лим) «Платон идејалары» (платонизм) адландырыл-

мышдыр. О демишдир: Аләм ики аләмдән ибарәтдир; әгли идеалларын, руһи сурәтләрин јерләшдији әгл аләми вә ичәрисиндә тәр-тәмиз чилаланмыш күзкүдәки тәк һисс илә гавранылан объект сурәтләринин әкс олундуғу, чисмани фәрдләрин вә мүхтәлиф чисимләрин јерләшдији һисс аләми. Бу аләмдәки варлыглар о бири аләмдәки варлыгларын изләридир.

Милетли Фалесин бу сөzlәрини дә сөjlәјибләр ки, илк үнсүр судур, чүнки о, истәнилән сурәт алмаға габилдир. Белә ки, јер ондан сыхлашма, од вә һава сејрәлмә јолу илә, сәма исә од түстүсүндән әмәлә кәлмишдир.

Бу исә Онун: «Тахт-тачы су үзәриндә иди»*, — кәламына ујғун кәлир.

Анаксагор²⁰ да бу (*тә'лимин*) ардычылы олмушдур. Милетли Емпедокл²¹ исә демишдир:

Илк үнсүр мүтлөг бәсит дејилдир, онун ичәрисиндә мәнәббәт (*чәзбетмә*) вә әдавәтдән (*рәддетмә*) ибарәт бир тәркиб вардыр. Онлардан исә бәсит руһи субстансијалар вә мүрәккәб чисмани субстансијалар јарадылмышдыр. Бу мәнәја кәрә дә чүтләр өз нөвү вә синфинә ујғун (*шәкилдә*) бир-биринә бирләшиб бир там варлыға чеврилмишдир, тәзадлы шејләр исә бир-бирини рәдд едәрәк, ајрылмыш вә фәсад (*позулуб парчаланма*) әмәлә кәлмишдир.

Философ Пераклит²² дә онун ардычылы олмушдур. Пифагор²³ исә демишдир: «Аллаһ әгли вә нәфси бир дәфәјә јаратмыш, сонра исә бүтүн онларын алтында (*ардынча*) кәләнләри (*әгл вә нәфс*) васитәсилә төрәтмишдир».

Плутарх²⁴ Сократын²⁵: «Башланғыч үчдүр: јарадан, үнсүр вә сурәт», — сөjlәдијини нәгл етмишдир.

Демокрит²⁶ демишдир: «Башланғыч нә тәкчә үнсүр,

нә дә әглдир. О, дөрд гарышыгдан ибарәтдир. Бүтүн бәсит шејләр бир дәфәјә онлардан јарадылмышдыр. Мүрәккәб шејләрә кәлдикдә исә, онлар даими, башға бир нөвә кечән шәкилдә мөвчуд олмушлар. Бундан әлава аләм бүтүнлүклә әбәдидир. Чүнки о, даими аләмлә бағлыдыр.

Аристотел²⁷ демишдир:

Бир олан јарадан илк мејдана чыхан фәал әглдир. О өз маһијәти е'тибарилә мүмкүн вә өз сәбәби е'тибарилә зәрури оларағ, өз маһијәти вә сәбәби барәсиндә дүшүнмүш вә ондан да әшјалар мејдана чыхмышдыр. Бу, онун (*нејғәмбәрин*): «Аллаһын илк хәлг етдији — әглдир», — кәламына ујғун кәлир.

Сәнәвијәләр (*дуалистләр*)²⁸ сөjlәмишләр:

Илк башланғыч дәрк едән бир нур олмушдур. О, өзү барәдә дүшүнәрәк демишдир: «Өзүмә бәнзәри мејдана кәләрсә, онда нечә олар?» О бу дүшүнчәдән бир нур вә бир зүлмәт јаратды ки, бунлар да мөвчуд варлыгларын ики әсасы олду. Нур «Јәздан», зүлмәт исә «Әһримән» адландырылды. Бунлардан да руһи вә чисмани варлыглар хејир вә шәр кими мејдана кәлди.

Философ Пераклит демишдир:

Илк үнсүр каһ өз нәфсини, каһ өз башланғычыны, каһ да башланғыча олан мүнәсибәтини нәзәрә алды. Беләликлә дә, үч бахыш һасил олду вә онлардан нәфси вә әгли јаратды. Үнсүрдәки нәфсә нәгш олунду, бундан да мәнәббәт вә әдавәт һасил олду. Нәфсдәки әглә нәгш олунду, бундан да мәнәббәт вә әдавәт гарышығындан ибарәт мөвчуд варлыглар јаранды. Беләликлә дә, әмәләкәлмәннин сәбәби мәнәббәтдир ки, бундан говушуб бирләшмә (*һасил олуp*), фәсадын сәбәби исә әдавәтдир ки, бундан да парчаланыб ајрылма (*һасил олуp*). Бун-

* Гур'анын «Һуд» сүрәсинин 7-чи ајәси.

лар хејир вә шәрин сәбәбләридир. Бу јол һәшрә (*шијамәт күнүнә*) гәдәр давам едәчәкдир. Һәшр (*күнүндә*) исә хејир шәрдән ајрылыр вә онларын дашыјычыларындан «бир дәстә чәннәтдә, бир дәстә исә чәһәннәмдә» олур.

Бу тәлимдә һәшр (*күнүнүн*) бир етирафы вардыр.

II фәсил

АЛӘМИН ҺИССӘЛӘРИНИН ДӘРК ОЛУНМАСЫНА ДАИР

Һисс илә гавранылан аләм бир-бири илә бағлы олан чисимләрдән јығылыб гурулмушдур. Бунлар сонрадан јарадыланлардыр. Онларын әмәләкәлмә хүсусијјәти барәсиндә ајры-ајры фикирләр вардыр.

Бәзиләри демишләр: «Онлар өз маһијјәтләри вә атрибутлары етибарилә сонрадан әмәлә кәлмәдирләр». Бунлар (*белә сөјләјәнләр*) сырф шәриәт әһлидирләр. Бәзиси сөјләмишдир: «Көј сфералары (*фәләкләр*) өз маһијјәтләри вә һәрәкәтләриндән башга, һәчм, форма вә бунлара бәнзәр сабит ајрылмаз хассәли шејләрдән ибарәт атрибутлары етибарилә гәдимдирләр. Үнсүрләр дә өз материјаларынын мөјјән олунамасына көрә гәдимдир. Онларын мөјјән бир нөвә хас олан формалары исә нөвүнә көрә дејил, чинсинә көрә гәдимдир». (*Бу фикрин тәрәфдарлары*) Аристотел, Прокл²⁹, Фемисти³⁰, Әбу Нәср (*Фәраби*)³¹ вә Әбу Әли ибн Синадыр³².

Бәзиләри демишләр: «Көј сфералары өз маһијјәтләринә көрә гәдим, чисим вә нөв формаларына көрә сонрадан әмәлә кәлмәдирләр». Бунлар Аристотелдән әввәлки философлар олублар. Бурада «гәдим» дедикдә зәрури

варлыг кими маһијјәтчә гәдим јох, заманча гәдим нәзәрдә тутулур.

Сөјләмишләр ки, мүмкүн варлыглар јухарыда (*үлви*) вә ашағыда (*сүфли*) олурулар. Јухарыда доггуз көј сферасы вардыр. 1. Ај көјүнүн сферасы. 2. Меркури көјүнүн сферасы. 3. Венера көјүнүн сферасы. 4. Күнәш көјүнүн сферасы. 5. Марс көјүнүн сферасы. 6. Јупитер көјүнүн сферасы. 7. Сатурн көјүнүн сферасы. 8. Бүрчләр көјүнүн сферасы. 9. Әһатәдичи көј сферасы (*Фәләкүл-әгләс*).

Бу, о бири көј сфераларынын әксинә олараг, шәргдән гәрбә тәрәф күндәлик даирәви һәрәкәтдәдир.

Бунларын һәр биринин өзүнә хас сүр'әтли вә аста һәрәкәти вардыр, һамысы көрүнмәјән шәффаф чисимләрдир.

Улдузлар исә парлаг чисимләрдир. Һәр биринин бир мөканы, чисми, һәрәкәтверичиси вә идарәдичиси вардыр. Философлара көрә, бунлар јухарыдакы мүчәррәд варлыглар, шәриәт әһлине көрә исә сәма мәләкләридир.

Ашағыда: мәркәз нөгтәни әһатә едән — торпаг, торпағы әһатә едән — су, сују әһатә едән — һава, һаваны әһатә едиб Ај көјү сферасынын батыг јеринә тохунан — оддур. Бунларын һәр биринин дә инчә бир чисми, мөјјән бир мәркәзи, сабит бир мөканы, идарәдәни вә гүввәсинин тәнзимләјичиси вардыр. Философлара көрә, бунлар нәфсләр вә әглләр, шәриәт әһлине көрә исә јер мәләкләридир.

Белә сөјләјирләр ки, көј чисимләри үнсүрү варлыглар тә'сир кәстәрдијинә көрә «аталар», үнсүрү варлыглар исә онлардан тә'сир алдыгларына көрә «аналардыр».

Бунлардан әмәлә кәлән мүрәккәб варлыглар — үч төрәмә (*мәвалид*) исә (*ашағыдакылардыр*):

1. Минераллар.

Бунлар тәбии мејл бахымындан дүзүлмүш једди ма-
һијјәтдир. Һәр биринин өзүнәмәхсус тәбиәти вә дашыды-
ғы кејфијјәт вардыр. Низам мәсәләси бунларын васитә-
силә там јеринә јетирилир, дүнја ишләри бунларын сәбә-
бинә јолуна гојулур, тичарәтдә дирһәм, әкинчиликдә,
дәрзичиликдә вә саирәдә аләтләр буна мисал ола биләр.
(*Минераллар*) низам тәдбири үчүн бирләшмәнин боллу-
гу илә шәрәфләнәнләрин әввәлинчисидир.

2. Биткиләр.

Бунлар чисимлиликдә минераллара бәрабәр, инки-
шаф етмәк, гидаланмаг, төрәтмәк вә форма вермәкдә он-
лардан үстүндүр. Һејванларын галыб јашамасы үчүн
башлыча амилдир.

3. Һејван(лар).

Бунлар (*минерал вә биткидәки*) хүсусијјәтләрә көрә
һәр икисинә бәрабәр, иради һәрәкәтә көрә исә онлардан
үстүндүр. Һејванлар јарадана ән әзиз инсана даһа јахын
олдуғу үчүн (*минерал вә биткиләрдән*) даһа шәрәф-
лидир.

Көј чисимләринин ачыг-ашкар көрүнән, мүәјјән фор-
мада дөври һәрәкәти вардыр. Үнсири чисимләрә исә да-
хили дөври һәрәкәт хасдыр. Чүнки бәсит вә үнсүри суб-
стансијалар каһ бирләшмәјә тәбии мејл едир, бир-биринә
бирләшир, тәдричән минерал, битки вә Һејван формала-
рында дөвр едир вә беләликлә дә, һәр мөгамда јухары
аләмдән өзләринә мәхсус бир ахынты (*фуз, енержи*)
алыр, бу —әмәләкәлмә (*көвн*) адланыр; каһ да һәмин
һиссәчикләр бир-бириндән гопуб ајрылыр, һәр бир һис-
сәчик күрә шәклинә дүшмәјә мејл едир, бирләшмә алә-
миндән тәкләнмә аләминә кечир, бу, фәсад (*дағылма*)
адланыр.

Аристотел аләмин әмәлә кәлмәси барәдә демишдир:
— Илк үнсүр мөвчуд дејилди, сонрадан мејдана чыхды.
Онун јохлугдан мөвчудлуға кечмәси бир һәрәкәтдир.
Јаранышы һәрәкәтлә баш верәнин галмасы да һәрәкәтлә
олмалыдыр. Буна көрә дә о, әввәлчә үч истигамәтдә —
узуулуг, ен вә дәринлик боју һәрәкәт етди вә беләликлә
дә, чисмә чеврилди. Сонра бир гисми истисна олмагла
даирәви һәрәкәтә башлады. Чүнки даирәви һәрәкәт бир
мәркәз олмасыны тәләб едир, буна көрә дә онун бир гис-
ми дөвр етди. Дөвр едән чисим һәрәкәтсиз чисмин үзә-
риндә олду. Дөвр едәнин һәрәкәтсиз (*чисим*) үзәриндәки
һәрәкәт сүр'әтиндән истилик һасил олду. О да гызды,
инчәләшиб ајрылды вә ода чеврилди. Од көј сферасына
һисбәтән даһа јаваш һәрәкәт етди вә бунула да һәрә-
кәтсиз (*чисмин*) бир һиссәсиндә һәрәкәт әмәлә кәләрәк
һаваја чеврилди. Һәрәкәтсиз (*чисмин*) һаваја (*чеврилән*
һиссәсиндән) сонрақы чисим илк һәрәкәт едәндән узагда
олдуғу үчүн һәрәкәтә кәлмәди. Сүкунәтдә дурдуғундан
сојуду, һава илә јахынлығына көрә нәмләнди вә суја
чеврилди. Ортадақы һиссә исә сфералардан узагда ол-
дуғу үчүн һәрәкәт вә һәрарәтдән фајдалана билмәјиб
сојуг, һәрәкәтсиз торпаға чеврилди. Мүрәккәб варлыглар
бунлардан төрәди.

Сөјләмишләр ки, аләм әјани шејләрдән вә (*формача*
заһири, маһијјәтчә ади маддәдән) аксиденсијалардан
ибарәтдир. Әјани шејләр өз маһијјәти е'тибарилә мөвчуд
оландыр. Мүтәкәллимләрә көрә, онлар ики чүр олур:
мүрәккәб гурулушлу вә гејри-мүрәккәб. Әш'әриләрә³³ кө-
рә, мүрәккәб гурулушлу ики вә даһа чох, мө'тәзилләрә
көрә исә, дөрд вә ја сәккиз һиссәдән ибарәтдир. Она
чисим дејилир. Гејри-мүрәккәб исә субстансија адланды-
рылыр. Философлара көрә, субстансијалар бешдир; бе-
лә ки, онлар ја бир јердә гәрар тутан, ја гәрар тутан

үчүн бир јер, ја бунларын һәр икисиндән бирләшиб эмә-
лә кәлән, ја һәмин эмәлә кәләнлә идарәетмә әлагәси илә
бағланан, ја да (*чисимдән*) тәчрид едилән олулар.

Беләликлә:

Биринчиси — форма (*сурәт, шәкил*),

Икинчиси — (*илк*) материја (*маддә, һәјјула*),

Үчүнчүсү — чисим,

Дөрдүнчүсү — нәфс,

Бешинчиси — әглдир.

(*Чисимдән*) тәчрид олунамыш әглләрин (*сајы*) ондур.

Бунлардан доғгузу көј нәфсләринин идарәедичиләри,
бири исә бизим нәфсләримизи идарә едән фәал әглдир.

Сөйләмишләр ки, инсан әглинин бир нечә дәрәчәси вар-
дыр вә һәр дәрәчәдә онун бир мәнәси вә ады вардыр:

Биринчиси — илк материјаја аид әглдир, бу, өзүндә
һәкк олунашы гәбул едән бир гүввәдир.

Икинчиси — нәзәри әглдир, бу, үмуми шәјләрин ма-
һијјәтләрини гәбул едән гүввәдир.

Үчүнчүсү — әмәли әглдир, бу да шөвгдүр, сечилән ај-
рыча шәјләрә тәһрик едән (*һәвәс ојадан, һәрәкәтә кәти-
рән*) бир гүввәдир.

Дөрдүнчүсү — вәрдишлә олан әглдир, бу, илк мате-
ријаја аид олан әглин гүввәсинә камиллик верир.

Бешинчиси — актуал әглдир (*әгл бил-фә'л*), бу һәр
вахт кәтирдији форма илә нәфсә камиллик верир.

Алтынчысы — газанылмыш әглдир, (*әгли-мүстәфад*),
бу, нәфсдә һәкк олунаш мүчәррәд бир маһијјәтдир.

Аксиденсиялар (*әрәзләр*) доғгуз чинслә бағлыдыр.
Бунлар:

1. Кәмијјәт (*кәмл*). 2. Кејфијјәт (*кејф*). 3. Нис-
бәт (*изафә*). 4. Вәзијјәт (*вәз'*). 5. Мәкан (*ејн*). 6. Заман
(*мәтә*). 7. Маликијјәт (*милк*). 8. Тәсирләнемә (*инфи'ал*).
9. Тә'сир етмә (*фә'лдир*).

АЛӘМИН СИНИФЛӘРИНИН ИДРАКЫНА
ДАИР

Дүнја әһли ики гисмә бөлүнүр. Биринчиси о кәсләр-
дир ки, онлар вәһј вә илһам васитәсилә билик газанмыш
вә ја әшјаларын һәгигәтләринин идракы үчүн әглләрини
ишләтмиш, вахтларыны сәрф едәрәк әгл вә интиусија
(*фәһм*) илә һәмин һәгигәтләр ичәрисиндән даими, әбәди,
јарадычы бир варлығын олдуғуну сүбута јетирмиш, иба-
дәтлә мәшғул олмуш вә өз принципләринин тәләбләринә
мүвафиг гәјдалар дүзәлтмишләр. Бунлар дүшүнән, өјрә-
дән мүһәггигләрдир (*арашдырычылардыр*).

О бири (*дәстә*) исә сә'ј көстәрәрәк, өмүрләрини тәг-
лидчиликдә кечирмиш, әгидәләр вә ибадәтләрдә һәмин
шәхсләри (*мүһәггигләри*) нүмунә етмиш вә өз ишләрини
ешитдикләринә ујғун гурмуш мүгәллидләрдир (*тәғлид
едәнләрдир*).

Бунларын ичәрисиндә әзәли (*илаһи*) гәјғы сајәсиндә
билик газананлар — пејғәмбәрләр вә онларын ардычыл-
ларыдыр ки, мәләкләр инсани көркәмдә онлара сәчдә
етмиш вә сәадәт гуршағлары (*һаләләри башлары*) үзә-
риндә доланмышдыр.

Јолу азанлара кәлдикдә исә, онларын әсл ағибәтинин
нечә олачағыны Аллаһ даһа јахшы билир.

Башга бир јолла (*инсанлар*) ики гисмә бөлүнүрләр.
Биринчиси белә дејир: «Ишләрин (*кедишиндә*) бизим
әсла һеч бир ихтијарымыз јохдур вә бу, ашкар бир мәсә-
ләдир. Чүнки лап башланғычдан индијә кими бизим вар-
лығымызын маддәси, — һеч бир ихтијарымыз вә ирадә-
миз олмадан, — мүхтәлиф шәкилләр вә тез-тез дејишән
һаллар алмышдыр. Инди дә беләдир, бизим нә бир ихти-

жарымыз, нә дә һәрәкәтләри идарә гүдрәтимиз вардыр». Онлар беләликлә дә, өзләрини гәзавү-гәдәрин ихтижарына вермишләр. Бунлар тәслимчиләрدير.

Дикәр (*гисим*) исә сөjlәмишдир: «Ишләрин (*кедишиндә*) бизим ихтижарымыз вә ирадәмиз вардыр. Әкәр белә олмасаjды, онда мүкафат вә ja чөзаja, касыблыг вә ja варлылыгa лаjиг олмаздыг». Бунлар сәбәб әһлидиләр (*детерменистлардир*). Инсанларын чоху бу чүрдүр вә дүзү дә будур.

Башга бир jолла (*инсанлары*) дөрд гисмә бөләрәк иддиа едирләр ки, улу Танры руһлары бәдәнләрдән әввәл хәлг едәрәк онлара демишдир: «Мәкәр Мән сизин Раббиниз деjиләм?»* Бәзиләри: «Бәли!», бәзиләри исә «Хеjр!» — демишләр. Сонра о, бу сөзү бир дә тәкрар етмишдир. Бу дәфә әввәл тәсдиг едәнләрин бәзиси инкар етмиш, әввәл инкар едәнләрин бир һиссәси исә тәсдиг етмишдир. Сонра исә аjрылараг jаваш-jаваш бәдәнләр аләминә тәрәф үз тутмушлар.

Әввәл дә, сонра да «Хеjр!» — деjән кафирдир, иман кәтирмәjибдир. Бунун әкси дә әксинә олар. Әввәл тәсдиг едиб, сонра инкар едән кафирләшән мөминдир. Бунун әкси дә әксинә олар. Һәмин күн «Әһд күнү» (*«Jaум әл-Мисаг»*) адландырылмышдыр. Кабуслар арасындакы үлфәт вә аjрылыг һәмин күндәки говушдурма вә аjыр-манын нәтичәсидир.

Бу сөzlәр: «Руһлар сәфәрбәр едилмиш дәстәләрдир. Онлардан бир-биринә ашина оланлар говушар, зидд оланлар исә аjрылар», — һәдисинә уjгун кәлир.

Дикәр бир jолла исә (*аләм*) өз мәзmunуна көрә беш һиссәjә бөлүнүр. Белә ки, аләм үмуми гурулушуна көрә бир, заһиринә вә дахилинә көрә икидир.

Заһири аләм һисс илә гавранылан аләм, сурәт алә-

* Гур'анын «әл-Ә'раф» сурәсинин 171-чи аjәси.

ми, шәһадәт (*көрүнән*) аләми, фәалиjјәт аләми, чисма-ни аләм, бирләшмә (*тәркиб*) аләми, ашкарлыг аләми вә хәлгетмә (*jаранмышлар*) аләми адланыр.

Дахили аләм әгл илә дәрк олунан аләм, мә'на аләми, геjб аләми, гүввәт аләми, мә'нәви аләм, фәрдлик аләми, сирр аләми вә әмр аләми адланыр.

Әгл илә дәрк олунан һисс илә гавраныланла мөвчуддур. Һисс илә гавраныланлар исә бир-биринә бағлыдыр. Елә адамлар вар ки, онлар икисинин дә бир һәгигәт олмасыны әсла гәбул етмирләр, бунлар софистлардир.

Бәзиләри һисс илә гавраныланы гәбул едир, әгл илә дәрк олунаны исә гәбул етмирләр, бунлар — тәбиәтчиләрдир (*метафизикләр*).

Бәзиләри икисини дә гәбул едир, лакин нә бир (*дини*) гаjда, нә дә һөкм таныjырлар, бунлар — дәһри³⁴ философлардыр.

Бәзиси һәр икисини гәбул едир, лакин шәриәт вә исламы гәбул етмирләр, бунлар — сабииләрдир³⁵. Бәзиси һәр икисини — дини ганунлары вә (*Танрыja*) итаәти гәбул едир, лакин пеjгәмбәримизин шәриәтини гәбул етмирләр, бунлар — jәһуди вә христианлардыр.

Бәзиси исә һамысыны гәбул едир ки, бунлар да мүсәлманлардыр.

Тәнәсүх³⁶ тәрәфдарлары деjирләр ки, аләм тәбии олараг, даирәви шәкилдә һәрәкәт едир. Үст варлыглар алт варлыгларә тә'сир кәстәрә-кәстәрә дөвр едирләр. Алт варлыглар сонсуз дөвр едирләр. Әһатә олунмуш руһлар мүхтәлиф бәдәмләрдә дөвр едирләр. Һәр анда бир дөвр-етмә кечир вә jени дөврәтмә баш верир. Бу дөврләр сонсуз бир шәкилдә бир-биринин ардынчадыр.

Онларын сөzlәринин чаны будур: дәjишән дөврләр-дәки мүхтәлиф чисим вә бәдәнләр нәфсин камиллик jолундакы хошбәхтлик вә бәдбәхтлик дәрәчәләридир.

(Рух) хошбэхт бир бэдэндэн өзүнкүндэн даһа лајиглисинә кечир вә бу кечидә дә тәнасүх (*руһун јердәјишмәси*) дејилир.

Әслиндә, бу тәлим әсассыздыр. Чүнки онларын дедијинә көрә, дөврәтмәләр камиллијә наил олмағ мәғамынын дәрәчәләридир. Камиллијин һасил олмасы исә имкан дахилиндәдир вә бу имкан, әлбәттә, дөврәтмәләрин сонсуз олмајачағыны гәбул етмәмәји нәзәрдә тутур.

Бүтпәрәстләр сөјләмишләр ки, мүчәррәд сәма варлығлары — руһлар; улдузлар исә — онларын чисмләри олуб, Аллаһ јанында бизим васитәчиләримиздир. Онлардан (*руһлардан*) һәр бири үчүн бир сурәт тәсвир едәрәк, она (*руһа*) мәнсуб едибләр. Минерал шејләрдән һәмин сурәтә мувафиг формалар јарадарағ, она ибадәт етмишләр. Онлар өз тәлимләрини һәрмәсә мәнсуб едибләр ки, бу да Идрис әлејһиссаләмдыр. Онлар бүтләри илаһиләр, јараданы исә илаһиләр илаһиси адландырыблар.

Атәшпәрәстләр, јәни мәчусиләр сөјләмишләр ки, од илк башланғычдыр. Бәзи муһәггигләр илк үнсүр ифадәсини Лаһут (Илаһи) аләминдән төрәмиш Чәбәрут (*Гүдрәт, Әзәмәт*) аләминә вермиш вә сөјләмишләр ки, руһлар онларын икисиндә дә ејнидир. (*Рухлар*) онларын икисиндән Муфрәдат (*Тәкләр*) аләми олан Мәләкүт (*Көј сәлтәнәти*) аләминә енир, сонра исә орадан Мүрәккәбләр аләми олан Мүлк аләминә енирләр. Һәмин аләмдә исә үч мәғам — гејри-үзви, битки вә һејван мәғамлары вардыр. (*Рухлар*) орада ардычыл бир шәкилдә дөвр едәрәк, инсани аләм олан Насут (*Инсанлар*) аләминә кәлиб чатырлар.

Бу, онларын (*руһларын*) башланғычдан енмәләридир. Камиллијә чатдығдан сонра онларын бир-бир сәјдығымыз аләмләрлә әлағәси кәсиләрсә, (*јенидән*) башланғыч илә бағланарлар, бу да онларын јүксәлмәсидир.

Кизли вә ашкар варлығларын олдуғуна инананлар сөјләмишләр ки, мүмкүн варлығлар бирдәфәјә хәлгә олунуб вә бири о бирисинин ичәрисиндә кизләнибдир. Акси-денсиялар мүрәккәб варлығларда, мүрәккәб варлығлар бәсит варлығларда, бәситләр мүчәррәд варлығларда вә мүчәррәд варлығлар исә илк үнсүрдә мөвчуд олурлар, (*мәсәлән*), инсан нүтфәдә (*спермада*), хурма ағачы чөрдәкдә олдуғу кими. (*Варлығлар*) кет-кедә ашкара чыхыр вә онларын үмуми шәкилдән сонра мүфәссәл шәкли һасил олур.

IV фәсил

ИНСАНЫН ДӘРК ОЛУНМАСЫНА ДАИР

О (*инсан*) нәфс вә бэдэндән ибарәтдир. Нәфсин мөвчуд олмасы сүбут едилир, чүнки инсан иради һәрәкәтијлә дикәр чанлыларла ортағдыр, дүлкәрлик, әкинчилик вә саирә кими әгли ишләрә көрә (*исә онлардан*) сечилиб ајрылыр. Мәлумдур ки, әгли мәсәләләрдә тәдбирлилик вә идарәетмә амили башга чанлылара нисбәтән инсандә үстүнлүк тәшкил едән амилдир. Бу исә нәфсдир. Сөјләмишләр ки, о (*нәфс*) өз-өзүлүјүндә мөвчуд субстансиядыр, субстансиядакы аксиденсиялардан фәргли оларағ әглин көрүб муһакимә етдији (*шејләри*) гәбул едир. О, чисим дејилдир, чүнки чисим ики сурәтин ејни заманда дәркини гәбул етмир, о (*нәфс*) исә бир нечә сурәтин дәркини гәбул едир. О, чисмани дә дејилдир, чүнки чисмани (*шеј*) чисми һиссәләрә бөлүнмәклә парчаланмалыдыр. Һалбуки о (*нәфс*) бәситдир. О нә маддә, нә дә формадыр. Чүнки онлар бир-бириндән ајрылмаздыр, (*нәфс*) исә (*тәрк едиб*) ајрыландыр. Беләликлә дә, сүбута јетди ки, о (*нәфс*) бәсит субстансиядыр, чисим дејилдир, нә һәр

Һансы чисмдәки бир габилијјәт, нә дә чисмин (*һәр һансы*) бир сурәтидир.

Бә'зи адамлар (*Аллаһын*) хејир-дуа вә саламы олан (*пејғәмбәрин*): «Аллаһ руһлары бәдәнләрдән ики мин ил әввәл хәлг етмишдир», — сөzlәрини дәлил едәрәк, (*һәфсин*) бәдәндән әввәл әмәлә кәлдијини кәстәрмишләр. Бә'зиси исә улу (*Танрынын*): «Сонра Биз ону башга бир шәкилдә гурдуг»,* — кәламыны әсас тутараг, (*һәфсин*) (*бәдәнлә*) биркә јарандығыны гејд етмишләр.

Аристотел вә онун ардычыллары (*һәфсин*) бәдәндән сонра әмәлә кәлдијини сөјләјәрәк, буну дәлил кәтирмишләр ки, әкәр о (*һәфс*) бәдәндән әввәл мөвчуд олсајды, онда (*сајча*) чох оларды. Онлардан һәр биринин дикәриндән фәрглијини тәсәввүр етсәк, ејни вә фәргли (*чәһәтләринин*) зәрурилијинә кәрә мүрәккәб олмасы лазым кәләрди. Һалбуки о (*һәфс*) бәситдир.

О (*Аристотел*) демишдир ки, бәдән онун (*һәфсин*) галыб давам етмәси үчүн јох, мөвчуд олмасы үчүн бир шәртдир.

Белә дә сөјләмишләр ки, о (*һәфс*) үрәкдә бөлүнмәз һиссәчикдир (*атомдур*). Гејд етмишләр ки, о, үч гүввәдән ибарәтдир:

Биринчиси, бејиндә олуб, дүшүнчәнин төрәндији јер;
Икинчиси, үрәкдә олуб, гәзәбин әмәлә кәлдији јер;
Үчүнчүсү исә, гара чијәрдә олуб, истәјин әмәлә кәлдији јердир.

Сөјләмишләр ки, о (*һәфс*) әһвали-руһијјәдир вә инсан бәдәниндәки (*мүхтәлиф*) гарышыг мајеләрин мүвазинәтидир.

* Гур'анын «әл-Му'минун» сурәсинин 14-чү ајәси.

Сөјләмишләр: о, бәдәнин тәшәккүлү вә гурулушудур.

Сөјләмишләр ки, о, һәјатдыр.

Сөјләмишләр ки, о, бејиндә олуб һисс вә һәрәкәтин әмәлә кәлдији јердир.

Нәззам³⁷ демишдир ки, о, бәдәндә долашан вә чүрүјүб хараб олмајан чисимләрдир (*маддәләрдир*).

Ән доғрусуну сөјләјән (*Аллаһ*) бујурмушдур: «Деруһ Рәббимин әмри илә (*әмәлә кәлиб*). Сизә исә (*бу баргәдә*) лап аз бир мә'лумат верилибдир»*.

Сөјләмишләр ки, о, бәдәнин чүрүмәсиндән сонра да галыр, чүнки (*маддәдән*) тәчрид олунмуш бәсит субстансијадыр. Онда гүввә е'тибарилә мәһв олмаг хүсусијјәтинин мөвчудлуғу гејри-мүмкүндүр, чүнки имкандан керчәклијә һәр һансы кечид заманы ики зиддин бирләшмәси лазым кәләрди.

Бәдәнә кәлинчә исә, онун әсасы кирдә (*күрәчик*) шәкилли маје һалында бир нүтфәдән ибарәтдир. Бүтүн әләвә инсани кејфијјәтләр потенциал һалында ондадыр, (*белә ки, һәммин хүсусијјәтләр*) илк үнсүрдәки вә ја Платон идејаларындакы кизли варлыглар кими тәдричән өзүнү кәстәрсин. Һәммин нүтфә ана бәтниндә һәрарәтлә јетишир, нөв габилијјәтләринә кәрә, ади үзвләрә бөлүнүр, үнсүр кејфијјәтләринә кәрә ујғунлашыр вә онда дөрд хәсә әмәлә кәлир, сүмүк, дамар вә синирләр тәшәккүл тапыр, чисми формалар тамамланыр, руһ өзүнә јер тутур, (*нүтфә*) гидаланараг тәбии камиллијә доғру кедир. Сонра исә о, ана бәтниндән чыхыр вә һәфс ону үч саһәдә идарә етмәјә башлајыр:

Биринчи саһәдә — истәк гүввәси (*гәләбат*) илә ону тәбии камиллик олан инкишаф (*бөјүмәк, бој атмаг*) үчүн гидалар алмаға һазырлајыр.

* Гур'анын «Исра» сурәсинин 85-чи ајәси.

Икинчи саһэдә — гәзәб габилијјәти илә өз нөв формасыны мүхтәлиф зијанлы тә'сирләрдән гору мағ үчүн ону зәрәрли һаллары дәф етмәјә һазырлајыр.

Үчүнчү саһэдә исә маликлик габилијјәти илә ону һәгиги камиллик олан дүзкүн әмәлләрә һазырлајыр.

Орадакы (*нафсдәки*) һиссләр харичи вә дахилидир. Харичи һиссләр бешдир: ешитмә, көрмә, дадбилмә, тохунма вә ијбилмә.

Дахили һиссләр дә бешдир: мүштәрәк һисс, хәјал, тәсәввүр, һафизә вә философларын гәбул етдији, мүтәкәллимин гәбул еләмәдији өзүнү идарә (*давраһма*) һисси. Гүввәларин сајы исә сәккиздир: чәзбетмә, гидаланма, тутуб сахлама, инкишафетмә, төрәтмә, формавермә, рәддетмә вә һәзметмә.

У фәсил

ЧИНЛӘРИН МӨВЧУДЛУҒУНА ДАИР

Бу, ешитмә вә әгл јолу илә сүбут олунур.

Ешитмә јолуну Тәнзил (*Гур'ан*) көстәрир. (*Тәнзилә көрә, чин*) оддан јараныб.

Әгл јолуна кәлинчә исә, философлар беш субстансија олдуғуну сүбут едиләр: материја, форма, чисим, нәфс вә әгл. Онлар башга бир мүчәррәд субстансијанын да варлығыны сүбут едәрәк, ону үч гисмә бөлүбләр:

Биринчиси, маһијјәтчә хејир тәбиәтли олуб, һеч бир шәр хәссәси олмајандыр ки, бу, мәләкдир.

Икинчиси, маһијјәтчә шәр хәссәли олуб, һеч бир хејирли әләмәтә малик олмајандыр ки, бу, шејтандыр.

Үчүнчүсү хејир вә шәр хәссәләрә габил оландыр ки, бу да чиндир.

Бә'зи әгл саһибләри сөјләмишләр ки, нәфсдә үч гүввә вардыр:

Биринчиси, мүтмә'ин (*инам бәсләјән*) адланан сырф хејирдир. Бу, өзүндә бүтүн көзәл сифәтләри бирләшдирән мәләк габилијјәтидир ки, пејғәмбәрләрә вә өвлијалара хәсдыр.

Икинчиси, әммарә (*сөвг едән*) адланан сырф шәрдир. Бу, өзүндә бүтүн рәзил сифәтләри топлајан шејтани гүввәдир ки, кафирләрә (*һәр чүр хејирхаһлығы рәдд едәнләрә*) хәсдыр.

Үчүнчүсү, ләввамә (*тә'нәләјән, данлајан*) адланан хејир вә шәрдир. Бу, каһ әммарәјә, каһ да өзүнү тә'нәләјәрәк мүтмә'инә мејл едән орта гүввәдир ки, ади инсанлара хәсдыр. Бурада чин нәзәрдә тутулур.

Суфи дејир ки, шејтан шәһвәтләрә мејл едән инсан тәбиәтиндән башга бир шеј дејилдир. Әкәр нәфс шәһвәтләрә ујарса, бүтүн мәсләк јолларында азымыш олар, лакин онлары (*шәһвәтләри*) өз һөкмү алтына сала биләрсә, онда бүтүн төһлүкәларин гаршысыны алар.

Инсанлығын маһијјәти барәсиндәки фикирдән мәгсәд инсанын сонрадан јарандығыны көстәрмәкдир. Белә ки, әкәр чанишинлик* сирри кими јер үзәриндәкиләрдән нә исә она (*инсана*) табе едиләрсә**, вә ја «адларынын өјрәдилмәси»*** кими биликләрдән һәр һансы бири она мүјәссәр оларса, өзүндән ашағыда дуран мәхлуғлар бахыб гүррәләнмәмәли; Фир'он вә һаман кими тәкәббүр көстәрмәмәли, өз әмәлә кәлмәсинин сәбәбинә нәзәр салыб, Оуну јахшылығына миннәтдар олмалы вә гүдрәтини јадда сахламалыдыр.

* Гур'анын «әл-Бәгәрә» сурәсинин 20-чи әјәсинә ишарәдир.

** Гур'анын «Лоғман» сурәсинин 30-чу әјәсинә ишарәдир.

*** Гур'анын «әл-Бәгәрә» сурәсинин 31-чи әјәсинә ишарәдир.

Алэмин һаллары, онун эслинин нечэ олмасы вэ һиссэлэринин сајы барэсиндэ имкан дахилиндэ ашкар етдиклэримиз бунлардыр. Ејни заманда биз елэ дүшүнмүрүк ки, бу, јалныз өјрэндијимиз вэ ја охудугларымызла мөһдудлашыр. Чүнки илаһи сифәтлэр гејри-мөһдуддур вэ онларын тэзаһүр формалары чохдур. Онун (Аллаһын) көрмөдијимиз аләмләринин олмасы бизим фикир вэ билијимизэ һеч бир хәләл кәтирмир.

Бил ки, е'тигад мәсәләләринин әксәријјәтиндә фикир ајрылығына дүшмүш фәзиләт саһибләри (дүнја) ләззәтләрини тәрк етмәк мәсәләсиндә һәмрә'ј олмуш, чалышмалар јолуну бош вахт кечирмәкдән үстүн тутараг (өвлијалардан) нүмунә көтүрмәјә сә'ј көстәрмишләр. Бу, пејғәмбәрләрин, мүдрик адамларын вэ шејхләрин көрүнән әмәлләриндән ајдын олур. Онлар алэмин (өзүнә) вэ аләмдәкиләрин керчәклијинә нәзәр салараг өјрәнмишләр ки, о (аләм, дүнја) өз әһалиси үчүн сабитлији олмајан бир јер вэ өз сакинләри үчүн даимилији олмајан бир мәнзилдир. Беләликлә дә, чалышманы раһатлыгдан үстүн тутма јолуну сечмишләр. Чүнки чалышмадан узаглашмаг раһатлығы чатмагдыр. Онлар азла кифајәтләнмиш, ајрылыг вахты һәсрәтин даһа да артмасындан чәкинәрәк, артыг шејләрдән гачмышлар. Онлара бәлли олмушдур ки, дүнјәви тәләбат јалныз (ону) әлдә етмәк јолу илә һасил олур вэ о (тәләбат) сонсуздур. Кәсб етмәк исә (нәјсә) сә'ј көстәрмәји тәләб едир вэ беләликлә дә, сә'ј көстәрмәк (инсаны) Аллаһы дәрк етмәкдән вэ Она ибадәтдән јајындырыр. Әкәр онлар ләззәтләрин јалныз дүнјәви не'мәтләрлә мөһдудлашдығыны вэ касыб адам үчүн ахирәт не'мәтләринин јохлуғуну билсәјдиләр, онда дүнја не'мәтләриндән (фајдаланмағы) фөвтә вермәздиләр. Һалбуки бу (не'мәт) ахирәт не'мәтләри дә әлавә олунмагла онлара мәхсус едилмишдир.

Үчүрүчү
бәлмә

Зәрури вараығын вә онуна бағаы мәсәләләрин идрақына даир

Бу, бир нечә фәсилдән ибарәтдир.

І фәсил

ГАБАГЧАДАН БИЛИНМӘСИ ЛАЗЫМ ОЛАН МӘСЭЛЭЛЭРЭ ДАИР

Бурада бир нечә тә'лим вардыр. Биринчиси: Философлар сөйләмишләр: «Ваһиддән анчаг ваһид төрөјөр». Онларын дәлили будур ки, һәгиги ваһид һәр чәһәтдән ваһиддир, чүнки нәтичәси өз дәрәчәсиндән төрөјир вә һәммин хассәдән дикәр бир нәтичәнин төрәмәси гејри-мүмкүндүр. Әкәр һәр һансы ики хассәдән ики (*нәтичә*) төрәсәјди, мүрәккәблик лазым кәләрди. Һалбуки о, бирдир, бәситдир.

Бу иддиа зәрури варлыг мәсәләсинин исбат олунмасында бизә о гәдәр дә зәрәр вурмур, лакин бу, Онун (*Аллаһын*) мүрәккәб варлығы хәлг етмәјә гүдрәтинин олмасыны нәзәрдә тутур вә буна көрә дә ону рәдд етмәк даһа јахшыдыр.

Мүтәкәллим сөјләјиб ки, бу (*мүддәа*) јалныз мүмкүн сәбәб вә нәтичәләри ифадә едир. Өз ихтијары илә иш көрән зәрури варлыг исә хәлг етдијини истәдији кими јарадыр.

Бу (*мүддәа*) башга бир бахымдан да гәбул едилә билмәз: гајдаја көрә (*јалныз*) мүчәррәддән ардычыл шәкилдә мүчәррәдин чыхмасы (*төрәмәси*) зәруридир. Бурадан белә мә'лум олур ки, мүрәккәб варлыг әсла

мөвчуд дежилдир. Бу (*фикир*) исә аләмин мөвчудлуғу илә рәдд олунур. Аләмин мөвчуд олмасы бу (*фикрин*) әсассызлығына бир дәлилдир.

Әкәр десән ки, илк әглин ики чәһәти вардыр: ону мөвчуд едәнә нисбәтән мүмкүнлүк чәһәти вә өз сәбәбинә нисбәтән вачиблик чәһәти вә о (*илк әгл*) бу ики чәһәтә көрә мүрәккәбдир, (*онда*) бу, белә бир (*фикрә*) кәтириб чыхарар ки, онларын икиси дә илк башланғыч илә бирликдә мејдана чыхыблар, јахуд да онун мөвчуд олмасындан сонра ондан төрәјибләр. Әкәр онларын мөвчуд олмасы гәбул едиләрсә, онда гајда позулуб кедәр; әкәр гәбул едилмәсә, бу һалда да јохлуғун варлығы тәсири мүмкүн дежилдир.

Дикәр бир нәзәријјә:

Сүннә әһли³⁸ сөјләмишдир: «Бир анчаг бирдән төрәјир». Онларын дәлили — бир тәсирләнәннин һәр һансы ики тәсир алтына дүшә билмәмәсидир. Чүнки (*төрән мишин*) мөвчудийјәти үчүн икисинә дә бирликдә еһтијачы олсајды, онда онлардан һәр биринин мүстәгил сәбәб олмамасы лазым кәләрди, бири кифајәт етсәјди, о биринә лүзум галмазды. Бәзи фәзиләт саһибләри буну һәр ики чәһәтдән мүмкүн һесаб едибләр.

Башга бир нәзәријјә:

Зәрури варлыг анчаг бирдир, чүнки зәрурилик мүмкүнлүјүн әксинә, елә бир мәнадыр ки, һеч бир чәһәтә (*әлавә сәбәбә*) еһтијачы јохдур. Әкәр ики зәрури варлыг мөвчуддурса, онда (*тәсәввүр етдијимиз*) зәрури варлыг (*онларын*) һәр икисинә тамамилә аид оларды вә онларын һәр бирини дикәриндән фәргләндирмәјә еһтијач дујуларды, беләликлә дә, онларын һәр биринин зәрурилик вә фәрглилик мәнасыны бирләшдирән мүрәккәблији ләзым кәләрди. Мүрәккәбин исә өз (*тәркиб*) һиссәләринин олмасына еһтијачы вардыр вә еһтијачы олан мүмкүн варлыгдыр.

Башга бир тәлим:

Философлар демишләр: аләм гәдимдир, чүнки о, там сәбәбдән дәрһал чыхмышдыр. Буна көрә дә, ондан әввәл јохлуг олмамалыдыр. Чүнки илкинлик заманын олмасыны тәләб едир. Заман исә јохлугла бир араја сығмајан мөвчудлуғдур.

Мүтәкәллимләр сөјләјирләр: «Аләм сонрадан әмәлә кәлмәдир. Сонрадан әмәлә кәлән исә өз јохлуғундан габаг мөвчуд ола билмәз».

Философларын сөзләриндән бу ајдынлашыр ки, гәдим ики чүрдүр: варлығы башгасына мөһтач олмајан мәнасында — өзү-өзлүјүндә гәдим вә өзүндән әввәл һеч бир заман олмајан мәнасында — заман етибарилә гәдим.

Сонрадан әмәлә кәлән дә ики чүрдүр: јарадылыша көрәдир ки, әмәлә кәлмәси үчүн башгасына мөһтачдыр вә замана көрәдир ки, өзү илә өз сәбәби арасында мүәјјән бир заман вардыр. Зәрури варлығын олдугуну сүбүт етмәкдә бу бизә зәрәр кәтирмир.

Аләмин гәдимлији барәсиндә философ Проклун ирәли сүрдүјү шүбһәләр мәнз бу мәнададыр.

Башга бир тәлим:

Зәрури олан ики чүрдүр: өзү-өзлүјүндә зәрури олан, јәни варлығы јохлуғдан әввәл кәлмәјән; башгасына көрә зәрури олан, јәни варлығы јохлуғдан әввәл кәлән. Варлыг да ики чүрдүр:

Танрынын варлығы кими мүтләг варлыгдыр ки, дәјишмәздир, башгасына еһтијачы јохдур; вә мүмкүн варлыг кими мөһтач варлыгдыр ки, дәјишир, (*башгасына*) еһтијачы вар. «Мүтләг варлыг» (*ифадәси*) һәр ики (*мәнаны*) әһатә едир.

Јохлуг да ики чүрдүр: гејри-мүмкүнүн јохлуғу кими мүтләг јохлуғ вә мүмкүн варлығын јохлуғу кими нисби

јохлуг. «Мүтлэг јохлуг» (*ифадәси*) һәр ики (*мә'наны*) аһатә едир.

Мө'тәзиләләрин фикринчә, нисби јохлуг шүбһәсиздир. Мөвчудлуг исә зәһни (*мүчәррәд*) вә харичидир (*конкретдир*).

Башга бир тә'лим:

Һәр бир мүмкүн варлығын нәфсиндә вә маһијәтіндә мүәјјән имкан вардыр. Әкәр ону өз сәбәби шәртилә көтүрсән, бу онун үчүн зәрурилиқ олар, сәбәби олмадығы шәртилә көтүрсән исә, бу, онун үчүн гејри-мүмкүнлүк олар.

Башга бир тә'лим:

Мүтлэг сырф әгли кејфијјәтләрә истинад етмәк олмаз.

Бу, белә изаһ олунур ки, философлар јалныз бир субстансијанын мөвчудлуғуну рәддедилмәз дәлиллә инкар етмиш, мүтәкәллимләр исә әксинә. (*Бу*) ики дәлил бир-биринә зиддир. Икисинин дә ејни заманда инкары мүмкүн олмадығы үчүн, әгл (*ким тәрәфиндән дејилдијинә*) фәрг гојмадан онлардан бирини гәбул едиб, о биринин әсассызлығы барәдә һөкм вермәлидир. Онлардан биринин әсассыз олдуғу барәдә (*һөкм вермәк*) мүмкүндүрсә, о бирисинин дә әсассызлығы барәдә (*һөкм вермәк*) мүмкүндүр. Беләликлә дә, мүтлэг сырф әгли кејфијјәтләрә истинад етмәк олмаз. Бурада бир өлчүнүн олмасы лабуддур ки, о да — һансы бир чәһәтдән әглә аид олса да — шәриәтдир.

Бә'зи мәсәләләр барәсиндә әгл һөкмүнүн нагислији јалныз сәбәбләрин, васитәләрин, истифадә тәрзинин гејри-дәғиглијиндән, јахуд тәсәввүрүн долашыглығындан ирәли кәлир. Әкәр (*ағыл*) бунлардан (*јә'ни: гејри-дәғиглик вә долашыглыгдан*) јаха гуртара биләрсә, онда пејғәмбәрләрин вәһј алмаг вә (*дүнја ишләринин*) низамыны идарә етмәк саһәсиндәки әглләри кими, әлбәттә, сәһвә јол вермәз.

Биз белә бир һөкм вермирик ки, бүтүн әгли кејфијјәтләр доғру дејилдир. Чүнки онларын бә'зиси дүздүр. Башга бир тә'лим:

Демокрит демишдир: «Бир шејин башга бир шејә тә'сири әглә батан дејилдир». Онун дәлили будур ки, әкәр варлыг, мөвчуд олан бир шејә говушарса, онда о, һасил олмушун (*бир дә*) әлдә едилмәси олар. Әкәр мөвчуд олмајана говушарса, онда ики зидд шеј — варлыг вә јохлуг бир јерә јығылар. Бу фикирлә мүмкүн варлыгларын мөвчудлуғу рәдд олунур. Мүмкүн варлыгларын мөвчудлуғу (*исә*) бу (*фикрин*) әсассызлығына бир сүбутдур. Буна көрә дә (*белә мулаһизә*) јанлышдыр.

И ф ә с и л

ДӨВРЕТМӘ ВӘ СИЛСИЛӘНИН ИНКАРЫНА ДАИР

Дөвретмә нәјинсә һәр һансы бир чәһәтә көрә өзүндән асылы олан шејдән асылылығыдыр ки, бу да мүмкүн дејилдир.

Силсилә варлыгларын сонсуз бир шәкилдә ардычыл дүзүлмәсидир. Мүтәкәллимләрә көрә, әввәли олмадығы тәғдирдә бу (*ардычыл силсилә*) әсла мүмкүн дејилдир, онларын бир чоху (*јалныз*) әввәли (*башланғычы*) олдуғу тәғдирдә буну (*силсиләни*) мүмкүн сајыр.

Тәдғигатчы әт-Туси³⁹ демишдир: «Бу, гејри-мүмкүндүр, чүнки мүәјјән едилмиш һәр һансы бир әдәд мүәјјән едилдикдә сонлудур».

Философларын фикринчә, ардычыллыгла дүзүлмүш тәкликләри олан ејни адлы һәр бир әдәд, әлбәт ки, сонсуз дејилдир. Онлара көрә ардычыл дүзүлмәмиш (*әдәд*) дә сонлудур.

Силсиләнин инкар олунамасынын бир нечә јолу вардыр. Бири будур:

Фәрз олунсун ки, мүәјјән бир нәтичәдән бир силсилә әмәлә кәлиб, ондан әввәл дә башга бир силсилә вардыр вә онлар ејни бир башлангыча ујғундур. Әкәр онлар (*силсиләләр*) бәрабәр оларса, онда әскик (*мән-фи*) илә артыг (*мүсбәт*) арасында бәрабәрлик олмасы лазым кәләр ки, бу да гејри-мүмкүндүр. Әкәр әскик сонна јетәрсә вә әскик олмајан давам едәрсә, онда әскик битмиш олар вә әскик олмајан ондан јалныз бир битмиш әдәллә артыг олар, беләликлә дә, бүтөвлүкдә итмиш олар.

Башга бир јол:

Сонсуз олан бүтөвдән бир парча кәсиб кәтүрәк. Кәсилиб гопарылдығы һәммин бүтөвә онун ја бир нисбәти олмалы вә ја олмамалыдыр. Әкәр она (*парчанын бүтөвә*) бир нисбәти варса, онда өзүндән икинчи бүтөвүн кәсилиб гопарылдығы биринчи бүтөвүн сонсуз олмамасы лазым кәләр. Чүнки сону оланын сонсуза нисбәти мүмкүн дејилдир. Әкәр (*бүтөвә*) бир нисбәти олмаса, онда чох аза бәрабәр кәлмиш олар ки, бу да ики әдәдин бәрабәрлик бахымындан мөһдуд олмасына, артыглыг вә әскиклијә көрә доғру дејилдир.

Башга бир јол:

Силсилә бир-биринә бағлы, харичи мөвчуд тәкләрдән тәшәккүл тапыр вә өзүнүн бүтөв бир керчәклијинин олмасыны тәләб едир. Бүтөвлүк исә өзүндә һиссәләринин әһатә олунамасыны тәләб едир, әкс һалда мөвчуд ола билмәзди. Һәр бир әһатә едилмишин исә сону вардыр.

Нәтичәдә, силсилә мөвчуд олмајан хәјали бир шејдир вә онун инкар олунамасында тәрәддүд кәстәрмәк фәјдасыз, артыг бир зәһмәтдир. Биз буну гәбул едиб силсиләнин мөвчудлуғуну тәсдигләјән бир әгл саһиб икәнмәшиш.

ЗӘРУРИ ВАРЛЫҒЫН МӨВЧУДЛУҒУНА ДАИР

О, сүбүт олунар вә исбаты үчүн бир нечә јол вардыр. Онлардан бири һүдус (*сонрадан әмәлә кәлмә*) јолудур. Бу, јохлугдан сонра мөвчуд олмагдан ибарәтдир. Мүтәкәллим әввәлчә аләмин әмәлә кәлмәсини, сонра исә онун бир гәдим әмәлә кәтирәни олдуғуну исбат едәрәк дејир: «Аләм әјани шејләрдән вә аксиденсијалардан, аксиденсијалар әмәләкәлмәләрдән, әмәләкәлмәләр исә һәрәкәт, сүкунәт, бирләшмә вә ајрылмадан ибарәтдир».

Һәрәкәт (*бир шејин*) ики (*мүхтәлиф*) анда ики мөкәнда олмасыдыр, сүкунәт исә (*онун*) ики анда бир мөкәнда мөвчудлуғудур. Бирләшмә ики чисмин ики мөкәнда елә һалыдыр ки, (*онларын*) арасына һеч бир субстансија кирә билмәсин. Ајрылма исә ики (*чисмин*) ики јердә елә һалыдыр ки, араларына һәр һансы субстансијанын кирә билмәси мүмкүндүр.

Бу һаллар тәбәддүләтә уғрајан, дәјишән, сонрадан әмәләкәлмә (*һалларыдыр*). Онларын сонрадан әмәлә кәлмәсинә дәлил—мөвчуд олдуғдан сонра јоха чыхмасы вә јохлугдан сонра мөвчудлуғудур. Онлар мөвчуд олмаг үчүн әјани шејләрә мөһтачдырлар. Әјани шејләрсә сонрадан әмәләкәлмәләрин јерләридир. Сонрадан әмәләкәлмәләрин һәр бир јери дә сонрадан әмәләкәлмәдир. Һәр бир әмәләкәлмә исә бир јарадана мөһтачдыр, беләликлә дә, аләмин бир јарадана еһтијачы вардыр. Мәтләб дә елә будур.

Бу (*јоллардан*) бири дә мүмкүнлүк јолудур. Мүмкүнлүк мөвчуд олма вә олмаманын гејри-зәрурилијидир. Мүтәкәллим әввәлчә аләмин мүмкүнлүјүнү гәбул едир, сонра да онун бир јараданы олдуғуну тәсдиг едәрәк дејир:

Варлыг ики гисмә: зәрури вә мүмкүн варлыға бөлү-
нүр. Мүмкүн варлыгын мөвчуд олмасы үчүн зәрури вар-
лыға ештијачы вардыр. Аләм әјани вә аксидент ваһидлә-
рин топлуусундан ибарәтдир. Топлу анчаг ваһидләрдән
дүзәлир, ваһидләр исә (*топлудан*) фәрглидир. (*Топлуја*)
тә'сир едән — (*топлунун*) өзү вә ја хиссәси ола билмәз.
Чүнки хиссәнин нә өзүнә, нә дә өзүндән башгасына тә'-
сир көстәрмәси мүмкүндүр. Белә исә топлуја јалныз кә-
нардан тә'сир көстәрәнин олмасы галыр. Бүтүн мүмкүн
варлыглардан кәнардакы исә мүмкүн варлыг ола бил-
мәз вә бу, зәрури варлыгдыр.

Бу (*јоллардан*) бири дә кәшф әһлинин јолудур. Он-
лар сөјләмишләр:

Варлыг өз-өзлүјүндә харичи варлыг дејилдир. Шәрт-
сиз мөвчуд олан исә нә сәрбәстлик, нә дә мөһдудлуг илә
бағлы олмајан бир шејдир. О нә үмуми, нә дә ајрыча-
дыр, нә ән үмуми (*кулл*), нә дә хусусидир, нә тәк, нә дә
чоходур, онун нә зидди, нә дә охшары вардыр. Әшјалар
онунла мөвчуддур. О, өз керчәклијинә элавә олунмуш
бир варлыг дејилдир. Әкәр диггәтлә бахсан көрәрсән
ки, о, мүмкүн варлыглар олан әјани шејләр вә аксиден-
сијалара аид атрибутлар илә сәчијјәләнмир, јохлуғу гә-
бул етмир вә јохлугдан мејдана чыхмыр. О һәр шеји
әһагә едир, (*һәр шејә*) шамил олур. Һәтта јохлуғу вә геј-
ри-мүмкүн оланы да үмуми имкана говушдурур. О, эә-
ли вә әбәдидир, ваһид бир маһијјәтдир. Онун чохлу дәр-
рәчәләри, һәр дәрәчәдә бир мә'насы вә бир ады вардыр.
Дәјишән һаллар онун ишидир. О, зәрури варлыгдыр.

Аристотел башга бир үсулу дәлил кәтирәрәк сөјлә-
мишдир:

Биз һәрәкәтдә олан бүтүн шејләрин (*һәрәкәт*) исти-
гамәтләрини вә вәзијјәтләрини көрүрүк. Һәр бир һәрә-
кәтдә олан шејин бир һәрәкәтвERICИСИ олмасы лабүд-
дүр. Ја һәмин һәрәкәтвERICИСИ өзү дә һәрәкәтдәдирсә, он-

да бу фикир зәнчирвари шәкил алыр (*тәкрар олунур, тә-
сәлсүлә уғрајыр*) вә бир нәтичә вермир—ја да һәрәкәтдә
олмајан бир һәрәкәтвERICИСИ истинад едир. Маһијјәтчә
онда белә бир (һәрәкәт) гүввәси олмасы да мүмкүн де-
јилдир. Белә олдуғу һалда, онун өзүнү гүввәдән фәалиј-
јәтә чыхарачаг башга бир шејә ештијачы оларды, чүнки
о, өз-өзүнә гүввәдән фәалијјәтә (*чыхараг*), һәрәкәтә кә-
лә билмәз. Демәли, фәалијјәт гүввәдән, фәалијјәтлә
олан исә гүввәдә оландан әввәл кәлир. Варлыгы мүмкүн
олан һәр шејин тәбиәтиндә гүввә, мүмкүнлүк вә јолвермә
һалында олан бир маһијјәт вардыр вә өзү үчүн кәрәкли
олан зәрури бир варлыға онун ештијачы вардыр. Беләчә
дә, һәр бир һәрәкәтдә оланын бир һәрәкәтвERICИСИ ешти-
јачы вардыр. О, өз-өзлүјүндә зәрури олан елә бир ма-
һијјәтдир ки, онун варлыгы башгасынын варлыгындан
асылы дејилдир. Өзүндән башга һәр бир мөвчуд ола-
нын варлыгы исә, доғрудан да, ондан фајдаланмышдыр.

Шејх Әбу Әли ибн Сина исә башга бир үсулу дәлил
кәтирәрәк сөјләмишдир: «Һәр бир бүтөв истәр сонлу, истә-
тәрсә дә сонсуз олагаг мүмкүн варлыглардан бирләшиб
дүзәлибсә, онда о ја өз-өзлүјүндә зәрури, ја да өз-өзлү-
јүндә мүмкүн олмалыдыр».

Әкәр өз-өзлүјүндә зәрури варлыгдырса, онда онун
һәр бир ваһиди мүмкүн варлыгдыр вә зәрури варлыг
мүмкүн варлыгларла дүзәлир. Бу, јанлыш фикирдир.

Әкәр өз-өзлүјүндә мүмкүндүрсә, онда бүтөв — мөв-
чудлуғунда варлыға лазым олан бир зәруријә мөһтач-
дыр. Лазым олан исә ја ондан кәнарда, ја да онун да-
хилиндә олар. Әкәр дахилиндәдирсә, онда онун бир ва-
һиди зәрури варлыг оларды. Һәмин ваһидләрин һәр
бири исә мүмкүн варлыгдыр. Бу да јанлыш фикирдир.

Мүәјјән едилмишдир ки, лазым олан ондан кәнарда
олмалыдыр. Мәтләб дә будур.

Бурада башга бир жол да вардыр:

Бу жола көрә, әкәр мөвчуд оланын варлығы өз-өзлү-
жүндәдирсә, ону зәрури, башгасындадырса, мүмкүн (*вар-
лыг*) адландырмалыжыг. Белә ки, мүмкүн (*варлығын*)
мөвчудлуғу ашкардыр, зәрури (*варлығын*) исә исбат
олунмасы кизли дежилдир. Буну билдijимиз тәгдирдә
дејә биләрнк ки, өз-өзүнә зәрурилик мә'насы илә сәчијјә-
ләнән һәр бир мөвчуд — зәрури, әкс һалда исә мүмкүн
(*варлыгдыр*). Һәмин мүмкүн (*варлыг*) еһтијач мәсәлә-
синдә һәр һансы бир зәрури (*варлыга*) кәлиб чатарса,
мәтләб сүбут олунар, сонсуз бир шәкилдә силсилә тәш-
кил едәрсә, онда:

Әкәр десән ки: «Онун һеч бир ваһидинин һеч бир тә'-
сир көстәрәнә еһтијачы јохдур». Бу, јаландыр. Әкәр де-
сән ки, еһтијачы вардыр, лакин башга бир еһтијачы ола-
на мөһтачдыр, бу да (*еһтијачы олан да*) фасиләсиз ола-
раг башга бир еһтијачы олана мөһтачдыр, демәли, сән
јохлуғун бүтүн хүсусијјәтләри илә (*ондан, јә'ни бүтөв-
дән*) габаг кәлдији бир бүтөвүн мөвчудлуғуну е'тираф
етмиш оларсан ки, бу да онун (*зәрури варлығын*) әсла
мөвчуд олмадығыны тәләб едир. Һалбуки о, мөвчуддур.
Бу да јанлыш фикирдир.

Әкәр десән ки, топлуда онун өз һиссәчикләринин әк-
синә олан елә бир һал вардыр ки, кәнардан тә'сир көс-
тәрәнә еһтијачы арадан көтүрүр, онда өз-өзүнә зәрури
(*варлығын*) мә'насыны гәбул етмиш вә имканын зәрури-
ликдән әввәл кәлдијини мүмкүн һесаб етмиш оларсан.
Һалбуки һиссәчикләр бүтөвдән, тәбни ки, габаг кәлир.
Бу, әсассыздыр.

Јох, әкәр десән ки, нә топлулуға, нә дә һиссәчикләр
мәсәләсинә әһәмијјәт вермәјиб, силсилә олдуғуну тәсәв-
вүр едәк, онда бу, елә бир дәлиликдир ки, она әһәмијјәт
вермәјә дәјмәз.

Зәрури (*варлығын*) исбат олунмасы барәсиндә ирә-
ли сүрүлән фикирләр бундан ибарәтдир. Һәр ким (*бу
мәсәләнин*) даһа да ајдынлашдырылмасыны истәрсә,
онун (*Мәһәммәд пејғәмбәрин*): «Өзүнү дәрк едән Рәб-
бини дә дәрк едәр», — сөзләринә диггәт јетирмәлидир.

Сөз саһиби белә дејә биләр:

Ариф олан кәс өзүндә (*мүәјјән*) бир маһијјәт, сифәт-
ләр вә әмәлләр олдуғуну дәрк едәрсә — онун әмәлләри
исә сифәтләри васитәсилә маһијјәтиндән әмәлә кәлир —
вә өз маһијјәтинин сонрадан әмәлә кәлдијини биләрсә,
онда она бәлли олар ки, һәр бир әмәлә кәләннин јарада-
ны вардыр.

Белә дә дејә биләр:

Ариф олан кәс өзүнүн бир чисми, субстансијасы вә
аксиденсијасы олдуғуну дәрк едәрсә, аксиденсијанын дә-
јишән, дәјишәннин исә сонрадан әмәлә кәлән, чисмин әмә-
лә кәләнләрин гәрар тутдуғу јер вә субстансијасынын
онун бир һиссәси олдуғу она ајдын оларса, аләмин онун
өзүнә охшарлардан дүзәлиб јарандығы, сонрадан әмәлә
кәлдијини биләрсә, онда она бәлли олар ки, һәр бир әмә-
лә кәләннин бир јараданы вардыр.

Белә дә дејә биләр:

Ариф олан кәс өз варлығынын маһијјәти барәсиндә
үмуми бир шәкилдә вә тәфсилаты илә дәриндән фикир-
ләшәрсә, нүтфәдән өлүмә гәдәрки вәзијјәти барәдә дү-
шүнәрсә, варлыг вә јохлуғ, сағламлыг вә хәстәлик, бө-
јүклүк вә кичиклик кими үмуми мәсәләләрдә ихтијар са-
һиби олмадығыны анларса, онда биләр ки, онун мухтар
бир идарәдичиси вә даими бир һәрәкәтверичиси вар-
дыр.

Белә дә дејә биләр:

Ариф олан кәс өзүнүн харичи вә даһили үзвләринин
гурулушуна, онлары идарә едән һиссә вә гүввәләрә, онлар-

дан эмәлә кәлән һәрәкәтләре вә бәдән гурулушунун үзв-
ләр сәјәсиндә гәрар тутдуғуна нәзәр саларса, онда биләр
ки, бу мүхтәлиф һаллары һамысы онун чүз'ләриндән
(*биринин ихтијары дахилиндә*) дејилдир, — белә ки,
онун чүз'ләриндән һәр бири гүввәдән фәалијјәтә доғру
һәрәкәт едир вә кәнардан бир һәрәкәтвERICИЈӘ мөһтач-
дыр, — нәфсин бәдәнә анд олдуғуну гәбул едәрсә, сонра
да бүтөвүн ајрычаја нисбәти кими аләмин гурулушуну
да бәдәннин гурулушуна нисбәтдә кәтүрәрсә, ајдынлашар
ки, (*каинатдакы*) низамын сәбәби сајылан фәалијјәтин
мејдана чыхмасы үчүн һәрәкәтдә олан мәнәви вә чисма-
ни шејләрин, јухарыдакы вә ашағыдакы шејләрин кәнар-
дан бир идарәедичиси вә һәрәкәтвERICИСИ вардыр.

Белә дә дејә биләр:

Ариф олан кәс өз маһијјәтинин дикәр варлығлардан
идрак, гүдрәт вә ихтијар сарыдан үстүн олдуғуну вә бү-
түн мөвчуд шејләри бунлар васитәсилә идарә етдијини
анларса вә бу идракын, гүдрәтин вә ихтијарын онун өз
гүдрәти, идракы вә ихтијары илә артыб чоһалмадығыны
анларса, онда биләр ки, өз идракы, гүдрәти вә ихтијары
үзәриндә (*даһа*) бир идрак, гүдрәт вә ихтијар вардыр.

Белә дә дејә биләр:

Ариф олан кәс имканына баһмајарағ, өз маһијјәтини
дәрк етмәјин гејри-мүмкүнлүјүнү анларса, онда зәрури-
лијинә баһмајарағ, зәрури (*варлығын*) маһијјәтини дәрк
етмәјин мүмкүн олмадығыны баша дүшәр.

Суфи исә белә зәнн етмишдир:

Варлығ бирдир, һиссәләр тамдыр, там исә һиссәләр-
дән ибарәтдир. Белә исә: «Өзүнү дәрк едән Рәббини дә
дәрк едәр».

Кәшф әһли белә сөјләмишдир:

Руһ өз маһијјәти, мүчәррәдлији вә мүчәррәд руһлар

аләминдән олмасы баһымындан бәдәндән ајрыдыр. О,
(*бәдәнә*) идарәетмә вә истиғамәтләндирмә (*мәгсәди да-
шыдығы үчүн*) бағлыдыр. О, өз маһијјәти е'тибарилә
әбәди галмасында вә өз-өзлүјүндә мөвчуд олмасында
она мөһтач дејилдир. Бәдән онун сурәти, тәзаһур етди-
ји шәһадәт (*көрүнән*) аләминдә јеткин хассәләри вә гүв-
вәләринин үзә чыхдығы јер олдуғуна кәрә она (*бәдәнә*)
мөһтачдыр, ондан ајрылмаздыр. Әксинә, әгл саһибләри
арасында мәшһур олан һүлүл (*тәһәссүм, нүфузетмә*) вә
иттиһадын (*бирләшмә*) чәрәјән етдији кими, һәгиги мүт-
ләғ варлығын бүтүн варлығлар ичәрисинә сирајәти кими
бу (*руһ*) да онун (*бәдәннин*) ичәрисинә сирајәт едир.
Бу баһымдан да онларын арасында һеч бир чәһәтдән ај-
рылығ јохдур.

Руһун бәдәндә нечә тәзаһур етдијини, һансы чәһәт-
дән онун ејни вә һансы чәһәтдән бамбашга олдуғуну
билән кәсә һағг олан варлығын шејләрдә нечә тәзаһур
етмәси, һансы чәһәтдән онларын ејни, һансы чәһәтдән
исә фәрғли олдуғу ајдын олур. Беләликлә дә: «Өзүнү
дәрк едән Рәббини дә дәрк едәр».

Онун (*зәрури варлығын*) маһијјәтини дәрк етмәк мә-
сәләсиндә адамлар ајры-ајры фикирләрдә олмушлар.
Бә'зиси белә кәстәрмишдир ки, әгл ики сәбәбдән Онун
маһијјәтини әсла дәрк едә билмәз. Биринчиси будур ки,
дәркетмә јалныз мүәјјәнләшдирмә вә тәсвир јолу илә
тәсәввүрә кәлә биләр. Бу икиси дә мүәјјәннин вә тәсвир
едиләннин мүрәккәблијини тәләб едир. Һалбуки О (*зәру-
ри варлығ*) бүтүн чәһәтләрдән бәситдир. Икинчиси исә
будур ки, әгл хәлғ олунубдур, Јараданын маһијјәти ону
габаглајыбдыр вә о өз јарадычысындан сонра кәлир.
(*Она кәрә дә ағыл*) өзүндән әввәлкини дејил, јалныз
өзүндән сонракыны дәрк едә билир.

Бә'зиси онун (*Иса нејғәмбәрин*) өлүләри дирилтмәји-

ни дәлил кәтирәрәк «Мәсиһ (Иса) Аллаһдыр» — сөйләмишдир. Бунлар бә'зи хачпәрәстләрдир.

Бә'зиләри Оун бәдәнләрдә һүлүл (*тәчәссүм*) едә билмәсини мүмкүн сајмышлар ки, бунлар да һүлулијјә (*тәчәссүмчү*) вә гулат (*ифратчы*)лардыр.

Бә'зиси Оун од олдуғуну сөйләжәрәк дәлил кәтирмишләр ки, (*Ибраһим*) Хәлил ода дүшәндә (*од*) ону учалтмыш, јандырмамышдыр. Бунлар мәчүсиләр (*атәшпәрәстләр*)дир.

Бә'зиси исә сөйләмишдир ки, дәһр (*заман*) өзү Аллаһдыр. Бунлар да дәһриләрдир.

Беләликлә дә: «Сәни өзүнә лајиг шәкилдә дәрк едә билмәдик», — кәламыны рәһбәр тутмагла биринчи фикрин доғру олдуғу ајдын көрүнүр.

IV фәсил

АТРИБУТЛАРА (АЛЛАҞЫН СИФӘТЛӘРИНӘ) ДАИР

(*Оун*) атрибутларынын дәрк олунмасы барәдә мүхтәлиф фикирләр вардыр.

Бә'зиси демишдир ки, бунлар (*Аллаһын*) маһијјәтинә эләвә едилмәмишдир. Буну дәлил кәтирмишләр ки, әкәр онлар эләвә едилсәјдиләр, онда мүәјјән бир чатышмазлыгы тамамлајар, ја да лүзүмсүз бир шеј олардылар. Бунлар философлар вә мө'тәзилеләрдир.

Бә'зиси (*иқи*) анлајышын бир-бириндән фәргләндијини дәлил кәстәрәрәк, (*атрибутларын*) маһијјәтә эләвә олундуғуну сөйләмишдир. Бунлар эш'әриләрдир.

Бә'зиси сөйләмишдир ки, онлар нә мөвчуд олан, нә дә олмајан мүәјјән һаллардыр, варлыг илә јохлуг арасында васитәләрдир. Бунлар Әбу Һәшим әл-Мө'тәзилә⁴⁰ вә онун тәрәфдарларыдыр.

Бә'зиси сөйләмишдир ки, онлар 10 (*сајындакы*) 1 кими нә Оун (*Аллаһын*) маһијјәтидирләр, нә дә маһијјәти дејилдирләр вә буну дәлил кәтирләр ки, (*маһијјәти*) олмамаг маһијјәтин олмасыны тәләб едир. Атрибутлар исә маһијјәт дејилләр вә маһијјәтин үзәринә эләвә едилмиш олсајдылар, ондан (*маһијјәтдән*) ајры бир шеј олмаздылар. Белә ки, ајрылыг јалныз иқи маһијјәт арасында мөвчуддур. Бунлар исә Әбүлһәсән әл-Әш'әри вә онун тәрәфдарыдырлар.

Бә'зиси сөйләмишдир ки, онлар (*атрибутлар*) бүтөв маһијјәтин тәфсилатыдыр, мәхлугат исә онларын тәзаһүр етдикләри јерләрдир. Бунлар суфиләрдир.

Бә'зиси (*атрибутларын*) аид олдуғлары шејләрдән әввәл кәлә билмәдији фикриндә олдуғларындан (*онлары*) әсла гәбул етмәмишләр. Бунлар Чаһиз⁴¹ вә Бағдад мө'тәзилеләридир.

Атрибутлар сүбутедичи олур ки, онлара да ајрыча адлар дејилир, бунлар (*ашағыдакылардыр*):

О (*Аллаһ*), гадирдир. Бүтүн ишләр, бә'зи философларын сөйләдији кими зәрури олага, ондан төрәјир.

О, јениләшмәјән вә тә'хирә салынмајан эзәли бир ирадә илә мүриддир (*јолкәстәрәндир*).

О, дүјғу мә'насында дејил, идрак мә'насында көрән вә ешидәндир.

О, чанлыдыр, чүнки бүтүн ишләр јалныз чанлыдан төрәјә биләр.

О, мүтәкәллимдир (*һөкм верәндир*), чүнки (*бир шеј*) бујуран да, гадаған едән дә одур.

О, ваһиддир (*тәкдир*), чүнки чүтлүк гаршылыгы маңечилик төрәтмәклә фәсадын (*јаранмасыны*) зәрури едир.

Мө'тәзилләр бу сифәтләре «мөвчуд» (*епитетини*) дә артырырлар, чүнки онларын фикринчә, јохлуг да сүбүт олунур.

Философлара көрә, Онун сифәтләри маһижәтинин ејнидир вә маһижәтиндә һеч бир шејин артыг олдуғуну хәјал етмәк олмас: Онун билији өзү үчүн үмуминин һасил олмасы, гүдрәти — үмуминин Онун өзүндән төрәмәси, ирадәси — үмумијә гајғы көстәрмәсидир.

Аләмин сонрадан әмәләкәлмә олмадығы барәсиндә онларын фикирләри бундан ирәли кәлир. Чүнки онлара көрә һәр һансы бир мәсәлә барәсиндә билик, јаратмаг үчүн гүдрәт вә ирадә һасил оларса, онда нәтичә кери га-ла билмәз. Бу һалда һәмин сифәтләрин гәдимлији аләмин дә гәдим олмасыны тәләб едир.

Гүдрәти — мәчбуријјәтдән, һәјаты — өлүмдән, били-ји — мәһдудлугдан, ирадәси — кечикмәдән, ешитмә вә көрмәси — дујғулардан, тәклији — чохлугдан, кәламы — јаландан узаг оланын (*Аллаһын*) шә'нинә тә'рифләр олсун!

(*Атрибутлар*) ја да инкари олур. Мәсәлән:

О (*Аллаһ*) мүрәккәб (*тәркибли*) дејилдир. Чүнки чохтәркиблилик тәклијин инкарыны тәләб едир. Һалбу-ки, О һамынын фикринчә, тәкдир.

О, һеч бир јердә вә тәрәфдә дејилдир. Чүнки јер вә тәрәф чисимлилик тәләб едир. О исә мүчәссимиләр⁴² вә мүшәбһиләр⁴³ иддиә етдији кими чисимдән ибарәт де-јилдир.

О, зидд бир шејдән эзијјәт дујмаз, чүнки Она зидд ола билән бир шеј јохдур.

О, «һәзз» сифәтилә сәчијјәләнмир, чүнки һәзз мүјјән тә'сирләнмәнин дәрк олунмасыдыр ки, бу да әһвали-ру-һијјә илә бағлыдыр. О исә бундан узагдыр.

Философлар сөјләмишләр ки, О, өз маһижәтини дәрк едир вә Онун өз маһижәтини дәрк етмәси һәззләрин ән јүкәәјидир.

(*Онлара*) е'тираз едәрәк сөјләмишләр ки, бу, бир гү-рурдур, гүрур исә һәзз дејилдир. Фәрг бурасындадыр ки, гүрур давам едән, һәзз исә дәјишкәндир.

О, бирләшмәјә габил дејилдир, чүнки бирләшмә ики шејдән бир шејин әмәлә кәлмәси демәкдир, һалбуки, О, өз-өзлүјүндә бирдир.

О, аксиденсија дејилдир, чүнки аксиденсијанын мүәј-јән бир чисмә еһтијачы вардыр, һалбуки О, (*һеч нәјә*) мөһтач дејилдир.

О, бир башгасына бәнзәмир, чүнки бәнзәмәнин һәр һансы тә'јинедичијә еһтијачы вардыр. Мөһтач олан исә зәрури дејилдир.

V фәсил

ОНУН (*ТАНРЫНЫН*) ИШЛӘРИНӘ ДАИР

Философлара көрә ишләр һәрәкәтләрдән ибарәтдир. Һәрәкәт исә кәмијјәт, кејфијјәт, јер вә с. илә бағлыдыр ки, бунлар да чисмин ајрылмаз хәссәләридир. Чисимлик-дән узаг олан — бунлардан да узаг олар. Беләликлә дә, онлар Аллаһ үчүн ишләри тамамилә рәдд едәрәк сөјлә-мишләр ки, гүдрәтин һәрәкәтлә бағлылығы һеч дә иш дејилдир, иш јалныз чисимдән төрәјә биләр. Бу, мө'тәзи-лиләрин фикринә јахындыр.

Чәбәриләр⁴⁴ исә сөјләмишләр: «Бәндәләрин бүтүн иш-ләри Аллаһын гүдрәти илә баш верир вә Онун үчүн әмәлә

кәтирилир. Онун мүәјјән етдијинә бәндә гүдрәтинин һеч бир тәсири јохдур». Бәзи философларын ашағыдакы фикри дә буна ујғун кәлир: «Чисимләр материја вә формадан бирләшиб дүзәлибләр. Материја јохолма хассәсинә маликдир. Јохолма хассәси илә јанашы, тәсир гүввәсинә малик оларса, онда, јохлуғун варлығы тәсир көстәрмәси лазым кәләр ки, бу да мүмкүн дејилдир». Бу, әш'әриләрин фикринә јахындыр.

Әш'әриләрдән Имам әл-Һәрәмејн⁴⁵ сөјләмишдир: «Бәндәдә гүдрәт вә бачарығы инкар етмәк ағлабатан дејилдир. Һеч бир тәсири олмајан гүдрәтин мөвчудлуғуну тәсдиг етмәк исә гүдрәти тамамилә инкар етмәк кими шејдир. Һәр һансы бир тәсири ағлабатмајан бир һалда тәсдиг етмәк исә тәсири рәдд етмәк кимидир. Беләликлә дә, бәндәнин ишини сонрадан әмәләкәлмә дејил, һәгигәтән (өзүндә олан) гүдрәтинә нисбәтдә көтүрмәк лазымдыр». О, бәндә илә онун гүдрәти арасында елә бир сәбәбин олдуғуну тәсдиг едир ки, бәндәнин гүдрәтинин һәмнин сәбәбә нисбәти—ишин гүдрәтә олан нисбәтинә бәnzәјир.

Әл-Чуббаи вә оғлу Әбу Һашим хејир вә шәр әмәлләри бәндәјә аид етмишләр. Онларын икиси дә мө'тәзиләләрдәндир.

Мө'тәзили Сумамә⁴⁶ сөјләмишдир:

Баш верән һадисәләр субъекти олмајан ишләрдир вә бәндәнин (бурада) ирадәдән башга һеч нәји јохдур. Белә ки, ишләр ондан тәбии олараг төрәјир. Чәһиз дә бу (фикрә) тәрәфдар олмушдур.

Мө'тәзиләләрин чохусу исә белә демишдир:

Бәндә өз ишини өз ихтијары илә көрүр вә она көрә дә мүкафат вә чәзаја лајиг олур.

Әш'әриләрин бир чохунун фикринчә, Аллаһын ирадәси бир вә әзәлидир. Бу ирадә бәндәләр тәрәфиндән га-

занылмасы бахымындан дејил, өзү үчүн јарадылмыш олмасы бахымындан бүтүн хејир вә шәр истәкләри илә — өз ишләри вә бәндәләрин ишләри илә бағлыдыр.

VI фәсил

КӨЗӘЛЛИК ВӘ ЧИРКИНЛИЈӘ ДАИР

Көзәллик вә чиркинлијин чыхыш нөгтәси үчдүр:

Камиллик вә чатышмазлыг.

Ујғунлуғ вә ујғунсузлуғ.

Мүәјјән бир иш көрәндән вә ја һеч бир ишлә мөшғул олмајандан һагг-һесаб чәкилмәси. Бурада мөгсәд дә бу-дур.

Әш'әриләрин фикринчә, әглә көрә әсла нә чиркинлик, нә дә көзәллик вардыр, бу, анчаг шәриәтдәдир.

Мө'тәзиләләрә көрә исә, әгли интуисија әдаләтин көзәл вә зүлмүн чиркин олдуғу барәдә һөкм верир. Шәриәт дә буну рәдд етмир. Белә ки, әгл тәсдиг едәни шәриәт дә тәсдиг едир.

VII фәсил

ХЕЈИР ВӘ ШӘР ҺАГГЫНДА

Философлара көрә илк варлығын мүтләг бир шәр вә мүәјјән бир чәһәтдән шәр олмасы гејри-мүмкүндүр, чүнки о, сырф хејирдән төрәнмишдир. Сүбут едилмишдир ки, ондан төрәнмиш бүтүн варлығлар сырф хејирдир, шәр исә мүтләг мөвчуд дејилдир.

Шейх Әбу Әли ибн Сина сөйлөмишдир ки, хејир эш-
жанын вә ја онун камиллијинин мөвчудлуғу, шәр исә об-
ъектин вә ја онун камиллијинин гејри-мөвчудлуғудур.
О, объекттин эввәлдән шәр дашыјычысы кими олмасыны
рәдд етмишдир, чүнки онун (*объектин*) јарадычысы сырф
хејирдир. Мүәјјән едилмишдир ки, нәфс эввәлдән сырф
хејир кими мөвчуд олмушдур вә бүтүн хејир ишләр фәа-
лијјәтлә дејил, гүввә (*потенсија*) илә мөвчуддур. Чүнки
онларын һәғиги камиллији мөвчуд олмаларындан сонра
кәлир вә онлар әглин тәһрики илә тәдричән гүввәдән (*по-
тенсијадан* фәалијјәтә чеврилир. Әглдән әмәлә кәлән
һәр шеј хејирдир, чүнки бу, камиллик амилләриндәндир.
Үзә чыхармадығы исә шәрдир, чүнки бу, нәфсин нагис-
лик һалында галмасы амилләриндәндир.

Әбүлһәсән әл'Әш'әри белә бир нәтичәјә кәлмишдир
ки, ишләрин һамысы Аллаһа аиддир вә гејд етмишдир
ки, хејир вә шәр дә она аиддир, бәндәнин исә јалныз әл-
дә етмәк истәји вадыр. Әкәр хејир истәрсә, әлдә едәр вә
саваба (*мүкафата*) чатар. Әкәр шәр истәрсә, әлдә едәр
вә буна көрә дә чәзаја туш кәләр. Беләликлә дә, истәк —
бәндәнин, (*бир шеји*) етмәјә гүрдәт исә — Аллаһындыр.

Мө'тәзиләрин фикринчә, хејир вә шәр нәфсә мән-
субдур вә бир иш көрүләркән сүбута јетир. Саваб (*мү-
кафат*) вә чәза да онлара (*хејирә вә шәрә*) көрә верилир.

Көрүндүјү кими һәр ики группун фикри — бәндәнин
лајиг олдуғу саваб вә ја мүкафаты кәтирән әмәл мәсә-
ләсиндә бирдир, јалныз гүдрәт вә ирадә, онларын нисбә-
ти мәсәләсиндә ајрылыг вардыр. Әш'әриләр әмәлин бән-
дә ирадәсилә баш вердијини, гүдрәтин исә Аллаһа зид-
лијини, мө'тәзиләләр исә (*әмәлин*) бәндәнин гүдрәти вә
ирадәсилә баш вердијини сөјләјирләр.

Әш'әриләр дејирләр ки, мө'тәзиләләрнин фикри мүш-
рикликдир (*чохаллаһлыгдыр*), чүнки онлар чисимләрин

бир халиги, әмәлләрин дә (*башга*) бир халиги олдуғуну
мүмкүн сајырлар.

Мө'тәзиләләр исә сөјләјирләр ки, әш'әриләрнин фик-
ри мүшрикликдир, чүнки онлар әмәлин јалныз Аллаһын
гүдрәти вә бәндәнин ирадәси илә мөвчудлуғу фикриндә-
дирләр.

Көрүндүјү кими, һәр ики группун ирәли сүрдүјү фи-
кирдә мүшриклик дејил, әдәб (*гајдаларыны*) көзләмәк
тә'киди вардыр. Әш'әриләр халиглик адынын Аллаһдан
башгасына верилмәмәсини, мө'тәзиләләр исә чиркин
әмәлләрин бәндәдән башгасына мәнсуб едилмәмәсини
истәмишләр.

VIII фәсил

ОНУН (АЛЛАЬ) ҮЧҮН ВАЧИБ ОЛАН (МӘСӘЛӘЛӘРӘ) ДАИР

Әш'әриләрнин фикринчә, Аллаһ өзү-өзлүјүндә камил-
дир. Вачиблик ону јеринә јетирмәјәнин мазәмәтини ла-
зым билир. Әкәр Аллаһын бир әмәл етмәси вачиб олсај-
ды, онда ону јеринә јетирмәмәси илә мазәмәт едилмә-
лијди. Мазәмәт исә нагисликдир. Беләликлә дә, Онун
өз әмәли илә камиллијә чан атан нагис бир варлыг ол-
масы лазым кәләрди.

Мө'тәзиләләр (*әмәлин*) Аллаһ үчүн вачиблијини бир
нечә чәһәтдән тәсдиг едирләр.

Биринчиси будур ки, Аллаһ пис әмәл саһибләрини
һәдәләјир, хејир иш көрәнләрә исә мүкафат вә'д едир.
Бу (*вәзифәни*) јеринә јетирмәк (*Онун үчүн*) вачибдир.

Икинчиси, эмэллэр Онун гүдрәтинә нисбәтән бир-биринә бәрабәрдир. Буна көрә дә Онун даһа хејирли иш тутмасы вачибдир, бу даһа мүнәсибдир.

Үчүнчүсү, Аллаһ эдаләтлидир, буна көрә дә Онун, һагсыза чәза вермәмәси вачибдир.

Дөрдүнчүсү, Аллаһ инсанлары рузи илә доланан хәлг әтмишидир, буна көрә дә онлара рузи вермәси вачибдир.

Дөрдүнчү дәләмә

Шејғәмбәралик вә онунаа бағлы мәсәләләрә дәир

Бурада сәккиз фәсил вардыр

І фәсил

ИНСАНЛАРЫН ПЕЈГӘМБӘРӘ ЕҢТИЈАЧЫ ҒАГҒЫНДА

Бу, бир нечә чәһәтдән сүбут олунур.

Биринчиси, философларын јолу илә. Инсан тәбиәтчә мәдәнидир. Мәдәнилик чәмијјәт шәклиндә топлулуғу лазым билир. Чәмијјәт исә низам-интизамын сәбәби олан мәдәнилик фәсад үз вермәмәси үчүн (*инсанларын*) биририлә бүтүн мүнәсибәтләриндә мөјјән гәјдә-ғануна еһтијач дүјур. Она көрә дә Аллаһ тәрәфиндән мүгәддәс нәфс вә мәләк сифәтләринә малик, садиг, уғурлу бир ганунверичинин олмасы вачибдир ки, бујруглар вә гадағанлар мәсәләсиндә ондан дүзкүн нүмунә көтүрмәк олсун. Һәмин ганунверичи — пејгәмбәр, ганун исә шәриәтдир.

Белә демәк доғру олмаз ки, јолуну азмыш бә’зи чөл вә дағ әһлинин низамлы чәмијјәтә еһтијач дүјмамасы бу дәлили рәдд едир. Ахы, Аллаһ әдаләтлидир. О, хәлг етдији һәр инсан тајфасына һәм лүтфкарлыг көстәрәрәк, һәм дә (*өз варлығына*) сүбут олараг елә бир пејгәмбәр көндәрмишдир ки, онлар үчүн кедәчәкләри јолу вә мәшгул олачаглары ибадәтләри мөјјән етсин. Лакин онларын бә’зиси заман кечдикчә өз еһтирас вә һәвәсләринә ујараг, кедиләси јолу унутмуш, ибадәтин ағыр шәртлә-

рини кәнара атмыш, өз јашајышларынын асанлығы үчүн үрәкләринә јатаны сахламыш, верилмиш не'мәти (*шәриәти*) рәдд едәрәк, илаһилији, өз бүтләринә хас сајдыглары кими, бу һалы да (*асан јол тутмагы*) өзләринә мән-суб етмишләр.

Милетли Емпидокл демишдир ки, (*илк*) башлангычдан биринчи төрәјән — илк үнсүрдүр. Онда мәнһәббәт вә рәддетмә вардыр. Ондан үмуми әгл, әглдән үмуми нәфс, үмуми нәфсдән исә мүрәккәб варлыгларын әмәлә кәл-мәсинә (*шәраит*) јаранмасы үчүн тәбиәт (*бәлкә дә инсан тәбиәти*) мејдана чыхмышдыр. Үмуми нәфс өзүндән јухарыја, јәни әглә нәзәр салараг, (*маддәдән*) тәчрид олундуғуна (*мүчәррәдлийинә*) көрә она бағланды вә ондан фајдаланараг, нуру илә көзәлләшди. Өзүндән ашагыја, јәни тәбиәтә нәзәр салараг, чохлағу вә мүрәккәблијинә көрә (*ондан үз чевирди*). Тәбиәт мүрәккәб варлыглары чох мејл етдијиндән нә нәфсдән, нә дә әглдән һеч бир көзәллик әлдә едә билмәди. Беләликлә дә, ондан бир-биринә зидд шејләр — бәснәт тәркиблиләрдән дајаглар (*әсаслар*), мүрәккәб тәркиблиләрдән исә әһвали-руһијәләрлә гүввәләр говушуб мејдана кәлди.

Тәбиәт мүрәккәб варлыгларла мәншәул олду, әгл вә нәфс аләмләрини унутду вә мүрәккәблик аләминдә бәдән шәһвәтләринин ләззәтләринә ширникди.

Үмуми нәфс (*инсан тәбиәтинин*) ширникиб алдапдыгыны вә чызыгындан чыхдыгыны көрүнчә, өз һиссәләриндән бирини онун јанына ендирди ки, һәммин тәбиәтин азгынылығына сон гојсун, унутдуғларыны јадына салсын, билмәдикләрини өјрәтсин, ону булашдыгы мурдарлыглардан вә чиркинликләрдән тәмизләјиб пак етсин. Һәмнин һиссә тәбиәти үмуми әглә тәрәф јөнәлдән һавајабәнзәр бир (*шејдир*). Үмуми нәфс исә бә'зән (*тәбиәти*) мәнһәб-

бәт дили илә, лүтфкарлыгла, бә'зән дә сәртлик көстәрәрәк мәғлубедичи гылынчы илә чағырыр.

Икинчи, өз варлығымызын вәзијәти илә мүгајисә јолудур. Белә ки, бизә мәхсус бир бәдән, бәдәннин исә дүзкүн вә ја фәсад ишләр көрмәјә габил һиссәләри вә үзвләри вардыр. Бәдәндә һамысына (*һиссә вә үзвләрә*) һаким кәсилмиш, фитрәтән шәһвәтләр арзусунда олан бир тәбиәт дә вардыр. О, бу васитәләрдән өз фитрәтинә үјгун шәкилдә истифадә едир. Әкәр (*тәбиәт*) бәдәндә һөкмранлыг етмәк имканына наил оларса, онда бә'зи дајагларын (*әсасларын*) о бириләри тәрәфиндән тутулмасы вә иш көрән васитәләрин мүвазинәтдән чыхарылмасы илә (*тәбиәт*) фәсада (*позгунлуға*) уграјыр. Бу фәсадын гаршысыны исә јалныз әгл ала биләр; о, тәбиәтин гүввәләр үзәриндә һаким кәсилмәсинин гаршысыны алар вә ону јарарлы ишләр үчүн ишләдәр.

Биз бәдәннин әглә еһтијачы олдуғуну тәсдигләсәк, аләмнин бәдәнә, онун әһалисинин бәдән гүввәләринә, иблисин тәбиәтә вә пејғәмбәрләрин әглә бәнзәдијини тәсәввүрә кәтирдикдә, белә бир гәнаәтә кәлирик ки, аләмдәки низам-интизамын бәргәрарлығы јалныз пејғәмбәрлә мүмкүндүр.

Үчүнчүсү исә будур ки, инсан нәфс вә бәдәндән ибарәтдир вә бунларын бири мән'нәви нәчиб субстансија, о бири исә мадди габа чисмдир. Онларын һәр бири тәбии олараг, башлангыча мејл көстәрир вә өз саһибини дә ораја тәрәф чәкир.

Әкәр бу чәзбәтмәдә нәфс бәдәнә галиб кәләрәк, ону һејвани шәһвәт вә ләззәтләрдән чәкиндирәрсә, пак едиб јүнкүлләшдирәрсә, онда (*һәммин бәдәни*) ән јүкәк гатлара дөнүшү вахты (*инсанын өлүмүндән сонра*) Мәһәм-мәд, Иса вә Идрисин бәдәни кими өзү илә јүкәлдәр. Бәдән нәфсә үстүн кәләрәк, ону өз мәнәфеји үчүн исти-

фадә едиб ишләдәрсә, өз пис эмәлләринә шәрик едәрсә вә ләкәләжиб ағырлашдырарсә, онда Гарун, Наман вә Фир'онун руһу кими ону өзү илә бирликдә ән алчаг гатларә ендирәр.

Нәфсин бәдәнә тәрәф чәзб олунамасы бәдәнин нәфсә тәрәф чәзбиндән бир нечә чәһәтдән асандыр:

Әввалә, нәфс јүнкүл, бәдән исә ағырдыр. Јүнкүлүн ағыра тәрәф чәзб олунамасы ағырын јүнкүлә тәрәф јахынлашмасы кими дејилдир.

Икинчиси. Нәфс јүксәлишә үз тутмушдур, бәдәнин исә тәбиәтән ашағыја енмәк мејли вардыр. Ағырын јүнкүллә бирликдә ениши, јүнкүлүн ағырла бирликдә галхмасындан асандыр.

Үчүнчүсү. Бәдәнин јетишиб камил олмасы тәбиидир вә кәнардан неч бир көмәжә еһтијачы јохдур. Нәфсин камиллијә чатмасы исә зәһмәт јолу иләдир вә кәнардан бир өјрәдәнә еһтијачы вардыр. Белә бир өјрәдичи јохдурса, онда нәфс нагис галар. Нагисин исә камиллијә чатмага күчү чатмаз. Инсанын камиллијә доғру үз тутмасы үчүн онлардан бир нәфәрин (*сечилиб*) нәфсләри өјүд-нәсиһәт вә бәдәнләри көстәришләрлә тәрбијәләндирмәк үчүн киминсә Аллаһдан бир исте'дад вә гајғыкешлик сәадәтинә нәсиб едилмәси, вәһј вә илһама саһиб олмасы тәләб едилир. Белә бир камил шәхс — пејғәмбәрдыр, дүзкүнлүјү бәргәрар етмәк үчүн јаратдығы исә — шәриәтдыр.

Дөрдүнчүсү. Инсан биликләр газаныб зәнкинләшмәк исте'дадына маликдыр. О, чаһилликдән камала јетишә билдији үчүн бу (*кејфијјәт*) фитри дејилдир. Бу зәнкинләшмәк исте'дадынын өз мәншәи вардыр, (*зәнкинлик һәммин мәншәдән*) бачарығы олан кәсә исте'дады гәдәр верилир. Әкәр зәнкинләшмә неч бир васитә олмадан бағышлансајды, онда һамынын үзәринә бәрабәр мигдарда

(*нај*) дүшәрди ки, бу да мүмкүн дејилдир. Әкәр јалныз әгл васитәси илә кәлсәјди, онда мүтләг әглин һамыја бәрабәр шәкилдә верилдији доғру олдугуна көрә, фикир ајрылыгылары баш вермәзди. Бурадан ајдын олур ки, зәнкинләшмә васитәси Аллаһдан верилән бир лүтфкарлыгыдыр. Бу (*лүтфкарлыгы*) да исте'дад уғуру, (*мә'лумат*) гәбул етмәк үстүнлүјү, рүтбә јүксәклији, мә'нәви маһијәт сафлығы, әһвали-руһијјә мувазинәти, хәлвәтдә мәләкләрлә чох тәмас (*нәтичәсиндә*) нәфсин тәмәннасызлығы вә бу дүнјанын бәр-бәзәкләринә аз ујмасы илә — сечилән кәсә кәлиб чатыр. О, бә'зән руһ аләминә үз тутараг, инсан гүввәсинин гүдрәти илә газанылмасы мүмкүн олан ишләри әлдә едир, бә'зән дә мадди аләмә мұрачичи едәрәк, паколма вә ибадәт јолу илә бәдәнин тәләбләрини јолуна гојур. Сују дәниздән көтүрәрәк, биткиләри јетишдирмәк үчүн дүзләрә јағдырылан булуд кими о да мәнбәдән данм фајдаланараг, дикәр нәфсләри фајдаландырыр. Зәнкинләшиб-зәнкинләшдирән — пејғәмбәр, зәнкинлик исә — шәриәтдыр.

Бешинчиси. Аллаһ-тәала инсаны дикәр варлыгылардан үстүн тутмуш, гүдрәт вә ихтијарла бирликдә (*ону*) анламаг зәнкинлијинә дә нәсиб етмишдир. Инсанын камиллијә чатмасы, бүтүн не'мәтләри там әлдә етмәси, (*һәмчинин*) доғру јол тутмасы, сәадәт вә уғур васитәләрини (*дүзкүн*) сечмәси үчүн не'мәтләрин ән јеткиннини (*јәгин ки, нәфсин*) лүтфлә верилмәсини тәләб едир. Бу зәрурәт доғру сөз вә әмәлине, һәдсиз сәдагәт вә е'тигадына көрә инсанларын ичәрисиндән лајиг олан садиг бир нәфәрин (*Аллаһ*) тәрәфиндән сечилмәсини, дүзкүнлүк вә фәсады бир-бириндән ајыран һөкмләрлә бирликдә онларын (*адамларын*) арасына көндәрилмәсини лазым билди. Һәммин сечилмиш садиг кәс — пејғәмбәр, онун һөкмләри исә — шәриәтдыр.

Алтынчысы. Аллах инсанлары өз гүдрәти илә хәлг етмиш вә өзүнүн (*бәндәләри тәрәфиндән*) дәрк олунмасы үчүн онлара эгл вермишдир. Әкәр (*инсанлар*) Ону эгли мұһакимә илә дәрк етсәјдиләр вә лазыми бир ибадәти өз үзәрләринә көтүрсәјдиләр, онда Аллах јанында разылыгла гаршыланачаг ибадәт јолуну нарадан биләрдиләр? Буна көрә дә елә бир өјрәдәнин олмасы вачибдир ки, о, ибадәтин онлардан тәләб еләдији үмуми бир гәјданы инсанлара өјрәтсин. Гәмин өјрәдән (*шәхсин*) адамларла гәјнајыб-гарышмасы (*үнсийјәти*) үчүн о, (*чамаатын*) арасындан чыхмалыдыр ки, (*иман кәтирәнләр*) ондан узаглашмасынлар. О, сөзүндә доғручу, әмәлиндә дүзкүн вә Аллаһын лүтф (мәрһәмәт) сәадәтинә наил олмалыдыр. Белә бир өјрәдән — пејғәмбәр, өјрәтдији исә — шәриәтдир.

Кәшф әһли сөјләмишдир ки, һагғын заһири вә дахили (*чәһәтләри*) вардыр. Дахили (*чәһәт*) мүтләг гәјбин (*Аллаһын*) һәгиги бирлијинә вә сабит әјани варлыглар барәсиндәки билијин чохлуғуна аиддир. Заһири (*чәһәт*) исә һәмишә чохлугла әһәтә олунур вә һәмин чохлуғдан азад дејилдир. Чүнки о, (*Аллаһын*) ад вә атрибутларынын тәзаһүрүдүр ки, бунларын да һәр биринин мүхтәлифлијини зәрури едән хүсусийјәтләр һәр бири үчүн мәхсуси бир сурәтин олмасыны мүмкүн билир. Демәли, чох олмасы лазым кәлир. Онларын һәр бири мејдана чыхмаг, һөкманлыг етмәк вә өз һөкмләрини јеритмәк истәдикдә, өзүндәки адын башгасында кизләнмәси (*нәтичәсиндә*) харичи әјани варлыгларда фикир ајрылыгы вә чәкишмә дүшүр. Беләликлә дә, бу һал онлар арасында һөкм верә билән, онларын бу дүнјадакы вә ахирәтдәки низам-интизамыны горујан, һәр бирини һәм заһирән, һәм дә дахилән камиллијә апарыб чатдыран бир әдаләтли һаким олмасыны тәләб едир. Бу да пејғәмбәрдир.

Пејғәмбәрлик гүсүрсүзлуғ тәләб едир. Бәзи адамлар пејғәмбәрләрин јалныз (*пејғәмбәрлик*) тапшырығыны јеринә јетирдији вахт, бәзиләри исә (*һагга*) чағырыш вахты истисна олмагла кичик кұһаһлар етмәләрини, бәзисин (*пејғәмбәрлик*) тапшырығына башламаздан габаг бөјүк кұһаһ, бәзиләри исә һәм әввәл, һәм дә сонра кичик кұһаһ етмәләрини мүмкүн сајырлар.

Пејғәмбәрләрин гүсүрсүз олдуғуну инкар едәнләр ашағыдакы чәһәтләри әсас тутурлар:

1. (*Аллаһын*) Гур'андакы «Адәм асилик етди»* «(*Рәббин*) сәни јолу азмыш көрәрәк, доғру јола чыхарды»** — кәламынын вә ачыг-ашкар кәстәрилән башга ајәләрин ајдынлығы.

2. Гүсүрсүзлуғ елә бир кејфијјәтдир ки, о, өз саһибини кұһаһдан чәкиндирир. Беләликлә дә, гүсүрсүзлуғ оларса, онда (*Аллаһа*) гаршы чыхмағы тәрк етмәклә (*инсан*) саваба лајиг көрүлмәмәлидир.

3. (*Аллаһын*): «Мән сизин кими бир инсанам»*** — кәламы. Белә ки, инсан (*Аллаһа*) гаршы чыхмагдан азад дејилдир, јохса о, мәләкләрдән фәргләнмәзди.

Биринчи (*дәлилә*) ики чүр чаваб вермишләр:

Бяринчиси. Гур'анын (*чүрбәчүр*) јозуму мүмкүндүр вә бундан зәрәр кәлмир.

«Адәм (*Аллаһа*) гаршы чыхды».

* Гур'анын «Таһа» сурәсинин 121-чи ајәси.

** Гур'анын «әд-Дуһа» сурәсинин 7-чи ајәси.

*** Гур'анын «әл-Кәһф» сурәсинин 110-чу ајәси.

Әкәр ајә јаланы нәзәрә алан асилијә дәләләт етсәјди, онда онларда (*јә'ни пејғәмбәрләрдә*) доғручулуғ еһтималынын олмадығыны көстәрәрди.

Икинчиси. Гаршы чыхмағ јолу иләдир.

Икинчи (*дәлилә*) дә ики чүр (*чаваб верилмишдир*):

Биринчиси. Гүсурсузлуғ өз саһибини чызығындан чыхмаға гојмаса да, онун ихтијарыны (*сәрбәст фәалијәтини*) әлиндән алмыр. Белә олдуғу һалда итаәтлә аслик арасында дејил, ибадәтлә бағлы кәмијјәт, кејфијјәт, тәрз вә кечикдирмә (*мәсәләләриндә*) ибадәт едәм шәхс нә үчүн ихтијар саһиби ола билмәсин?

Икинчиси. Чызығындан чыхмағ елә әмәлләрдир ки, онлара көрә чәза верилмәси вачибдир. Чызыгдан чыхмамағ исә сабит һал дејилди, бу, нәфсин өз вәзијјәтиндә галмасыдыр. Саваба (*мүкафата*) исә јалныз әмәлләр лајигдир.

Үчүнчү (*дәлилә*) исә үч чүр (*чаваб верилиб*):

Биринчиси. Гүсурсузлуғ инсанда көклү һалдыр (*инсанын мајасындадыр*), итаәтдән чыхмағ исә күнаһ иш тутанлар арасында кениш јајылап өтәри һалдыр.

Белә исә, нә үчүн бә'зи нәфсләрдә көклү һалын давам етмәси вә өтәри бир иш илә тәсадүфән дәјишилмәси мүмкүн олмасын?

Икинчиси. Нәфсләрин адәтлә бағлылығы фитрән мејли вардыр. Она көрә дә бә'зи нәфсләрин итаәтлә башлары чох гарышдығларындан асилијә әсла мејл көстәрмәләри нә үчүн мүмкүн олмасын?

Үчүнчүсү. Асилик елә тәркиб һиссәси дејил ки, бунсуз инсан мүкәммәл ола билмәсин. Онда бә'зи нәфсләрин һеч вахт өз Рәббинә хилаф кетмәмәси нә үчүн мүмкүн олмасын?

ПЕЈҒӘМБӘРИМИЗИН ПЕЈҒӘМБӘРЛИЈИНӘ ДАИР

Пејғәмбәрләримизин пејғәмбәрлији һәм өз јашадығы дөврдә, һәм дә сонракы дөврләр үчүн сүбут олунур. Өз јашадығы дөвр үчүн ики мәсәлә илә (*тәсдиғләнир*):

Биринчиси нәсилдән-нәслә бизә кәлиб чатмыш парлағ мө'чүзәләр вә ашкар қәрамәтләрлә. Бунлар (*инди*) рәвајәт олундуғуна нисбәтән (*вахтилә*) даһа ајдын вә сајсыз-һесабысыдыр.

Икинчиси, әдавәтләринә бахмајарағ, јәһуди вә хачпәрәстләрин онун кечмишдән вердији хәбәрләри тәсдиғ етмәләри илә. Белә ки, мүәјјән бир иддиа барәсиндә мүхалифләрин сөјләдикләри ән кичик сөз белә, иддиачы үчүн ән күчлү дајағдыр.

Өзүндән сонракы дөвр үчүн дә ики мәсәлә илә (*тәсдиғ олунур*).

Биринчиси, бујруг вә гадаған етмәсинин нәтичәләри (*илә*). Бизә бујурдуғлары заһирән үрәјимизә јатмаса да, (*јеринә јетириләркән*) јарарлылығы онун доғру сөјләдијини көстәрир. Гадаған етдикләри исә заһирән бизим үчүн ағыр олса да, фәсадлығы (*зијаны*) онун доғру сөјләдијини көстәрир.

Икинчиси, гәти дәлил илә, пејғәмбәрлик иддиасында һеч кимин бу күнүмүзә гәдәр мејдана чыхмамасы, онун «Мәндән сонра һеч бир пејғәмбәр олмас», — сөзләринин доғрулуғу илә (*тәсдиғләнир*).

ОНУН (МӘҺӘММӘДИН) БАШГА
ПЕЈГӘМБЭРЛӘРДӘН ҮСТҮНЛҮҮНӘ ДАИР

Бу, бир нечә чәһәтдән сүбут олунур:

Биринчиси. Пејгәмбәрлик һикмәти данмилик тәләб едир, чүнки бу, аләми низама салыр, бүтүн фәсадлары дүзәлдир вә Аллаһла бәндәләр арасында әлагә васитәси олур. Онун варлыгы һәр бир заман зәруридир. Һәр пејгәмбәрин өз заманы, мүәјјән бир һөкмү олмуш, (онлар) заманыны вә һөкм (дәврүнү) сүрүб кечмишләр. Заман исә бизим пејгәмбәрлә говушараг, онун һөкмү (еһкамы) илә бәзәнмиш вә гијамәт күнүнә гәдәр дәјишмәдән белә дә галмышдыр.

Даими галан — фанидән (кечиб јох оландан) үстүндүр. Һөкмү даими галан кәс һөкмү позулуб кедәндән даһа үстүндүр.

Икинчиси. Инсан гүввәси дахилиндәки елм вә биликләр аләмин башлангычындан бу күнә гәдәр пејгәмбәрләр, философлар вә алимләр васитәсилә тәдричән үзә чыхмышдыр. Сәләфләрдән кечмиш бүтүн фәзиләтләр илә тамамланараг, мејдана кәлмишдир. Онун үммәти башга үммәтләрдән үстүндүр, демәли, о да үстүндүр.

Үчүнчүсү. Һәр пејгәмбәрин пејгәмбәрлијинә дәлил мүәјјән мө'чүзәләрдир. Бунлар елә изләрдир ки, һәмин пејгәмбәрләрдән сонра онлардан һеч бир әсәр-әламәт галмыр. Пејгәмбәрләримизин мө'чүзәләриндән олан Гур'ан исә гијамәт күнүнә гәдәр һәр заман (пејгәмбарин) елчилијинә шаһид кими ондан сонра да өз (илкин) вәзијјәтиндә (дәјишмәз) галасыдыр. Мө'чүзәси даһа чох давам едән вә даһа сабит олан — үстүндүр.

Дөрдүнчүсү. Тә'сир күчүнә маликлији үчүн әввәлки

пејгәмбәрләрин шәрһәт һөкмләринин мө'чүзәјә еһтијачы варды. Пејгәмбәримизин һөкмләри исә мө'чүзәнин өзүдүр ки, бу да Гур'андыр. Онда исә үстүнлүјә ән күчлү дәлилләр вардыр.

Бешиччиси. Ме'рач мәсәләсидир ки, бурда ө, тәк олубдур. Белә рәвајәт едирләр ки, пејгәмбәр ме'рач кечәси әршә галхаркән, сәмаларын һәр бириндә бир дәстә мәләк ондан кери галырды. Бунун сәбәбини сорушанда Чәбрајыл демишдир: «Бу, бәшәрин хусуси сечилмишидир. Сизин билмәдијиниз (шејләр) барәсиндә онун һөкмү ашкардыр».

Пејгәмбәрлијин әлејһидарлары буну бир нечә чәһәтдән инкар едирләр:

Биринчиси. Аллаһ бизә әгл вә сечә билмәк габилијәти вермәклә лүтфкарлыг көстәрмиш, бизи әгл илә дәрк олуанлары гаврамагла башга мәхлуғлардан үстүн етмишдир ки, Онун маһијјәтини, атрибутларыны биләк, әглимизлә вә ихтијарымызла ишимизи јола верәк. Әкәр ихтијарымызы өзүмүзә бәнзәр, бирисинә версәк ки, бизи әл һејванлары вә чансыз әшјалар кими нечә истәјир о јан-бу јана чевирсин, әглимизин кәсмәдији ишләри көрмәји бизә һәвалә етсин вә үрәјимизә јатанлары бизә гадаған билсин, онда бизимлә һәмин һејванлар арасында нә фәрг вардыр? Вә ағлымызын фәјдасы нәдәдир? Јаранмыш бәрабәр шәкилдә дејилсә, бу, әдаләтә зиддир, јох, әкәр бәрабәрдирсә, онда әглимиз өзүмүзә бәсдир.

Икинчиси. Аллаһ бизи камиллик тәләбләринә ујғун елә мүкәммәл јаратмышдыр ки, биз Ону истидлал (дәлил кәтирмә) јолу илә дәрк едәк вә (Рәббимизи Онун) тајларындан вә охшарларындан сечиб ајыра биләк. Бәс онда нечә олур ки, О, бизим јанымыза өзүмүзә бәнзәрләри көндәрир, Өзүнү таныдығымыз кими, Өзүнә итаәт етдијимиз кими онлары да танымағы вә онлара итаәти

бизә зәрури билир, онлары јад етмәји вә уча тутмағы өзүнә олан ибадәтин бир һиссәсинә чевирир, онлары бизим үзәримизә һаким едир вә онлары биздән үстүн тутур?

Үчүнчүсү. Онлар инсанларын гәлбләрини сәһрләјәрәк, адамлары өз бујруг вә гадағайларына табе етдирән сәһркарлардыр. Онлардан һәр биринин мүәјјән бир мүддәти вардыр вә бу мүддәт кечәрсә сәһр дә позулуб кедир.

Дөрдүнчүсү. Пејғәмбәрлик вәзифәси башчылыг етмәк демәкдир. Бу исә улдузларын уғурлу көрүнүшү илә бағлыдыр: инсанларын бә'зиси ән уғурлу вахтларда доғулуру вә башчылыг етмәк сәадәтинә јијәләндр, (*инсанын бунсуз*) вәзифәјчә јүксәлмәјә һаггы јохдур.

Биринчисинә ики чүр чаваб вермишләр:

Биринчиси. Инсанлар арасында зәнкинлији (*фејзи*) гәбул етмәк бачарығындакы фәрг там ајдыңдыр. Бу фәргә көрә биринин дикәриндән үстүнлүјү зәрурәтдир. Демәли, нөгсанлылар (*бүтүн*) ишләри камил адама һәвалә едәрәк, үмуми мәсәләләр барәсиндәки гајда-ғануну ондан өјрәнмәлидирләр.

Икинчиси. Әкәр әглләр һамысы мүтләг дүзкүн олсајды, онда тәглид едәнин ағлы дәлилләрлә мүһакимә јүрүдәнин е'тиразына мә'руз галмазды. Белә ки, тәглиди гәбул етмәк јалныз онун (*тәглидчинин*) әгли илә олур. Е'тираз (*мүәјјән*) инамын инкарыдыр. Мүхалиф шәхсин инамыны рәдд етмәк исә ону өјрәтмәк демәкдир. Беләликлә дә, сүбут олунур ки, әглләр бәрабәр олмадығы үчүн өјрәдәнә еһтијач вардыр.

Икинчисинә чаваб будур ки, мадди варлыглар дәрәчә е'тибарилә бир-бириндән фәрғлидирләр. Битки минералдан инкишафы илә, һејван биткидән иради һәрәкәти илә, инсан һејвандан әгл вә ихтијары илә, пејғәмбәрләр исә башга адамлардан пејғәмбәрлик фејзи (*нуру*) илә

үстүндүрләр. Белә сөјләмәк олмаз ки, пејғәмбәрлик фејзи јалныз пејғәмбәрләрнин өзүнә мәхсусдур. Чүнки о (*фејз*) үмуми олараг, бүтүн инсанлара аиддир. Бу барәдә дејимләрин мәғзи будур ки, пејғәмбәр өзүндә (*пејғәмбәрлијә лајиг олмағын*) тәзаһүрү илә сечилир. Әкәр бу, һамыја аид олсајды, оида (*дүнјадакы*) низамын сәбәби олан фәргләр арадаг галхарды. Философлар исә сөјләјибләр: «Инсанлар бир-биринә тај олсајдылар, һамысы мәһв оларды». Демәли, инсанлар өз фајдасы үчүн пејғәмбәрләри уча тутмалыдырлар.

Үчүнчүсүнә чаваб. (*Аллаһын*) һикмәти һәр шејә бир тә'сир вә хүсусијјәт бағышламышдыр. Адамлардан еләси вардыр ки, тәчрүбәләр јолу илә ајры-ајры һиссәләри бирләшдирмәји вә ја мүәјјән хүсуси шәјләрә тә'сир едән сөзләр дүзүб јаратмағы бачарыр. Бунлардан әмәли-сәләһлијә ујғун кәләни кәрамәтләр, тә'сирли дуалар вә тәбабәт ишләридир, бунун әкси олан исә һоггабазлыг вә сәһрбазлыгдыр. Бүтүн бунлар мүбаһисәјә кирәнин иддиада оларкән нәзәрдә тутдуғу мәгсәдләрә дејил, мүрәккәб варлыгларә тә'сир көстәрир. Пејғәмбәрлијә сәһрбазлыг ады гојмаг сәһрбазлығын фәсадындан да ағырдыр. Чүнки пејғәмбәрлик илаһи лүтфкарлыгдан әмәлә кәләрәк, һәмишә әмәли-сәләһликлә бағлыдыр.

Дөрдүнчүјә чаваб. Улдузларын тә'сири баш верәчәји тәгдирдә үмумидир. Чүнки һәмин тә'сир јалныз (*пејғәмбәрлијә*) лајиг олмајанлара јох, лајиг оланлара да хасдыр.

«Әкәр инсанын пејғәмбәрә еһтијачы дүздүр, онда ону башгаларындан сечиб ајырмаг јолу нечәдир? Ахы, үмумилик сечиб-ајырмаға имкан вермир. Сечмәк сечәнин билејиндән сечиләнин хәбәрдар олмасыны зәрури едир ки, бу да гејри-мүмкүндүр», — десәләр, сөјләрәм ки, пејғәмбәрлијин әламәтләри чохдур:

Бунларын бири мө'чүзөдир. Бу, (*пейғәмбарин*) елчи көндөрилдијини тәсдиг едән бир сүбут кими фөвгәл'адә фәалијјәтә бәнзәјән бир әмәлдир. Белә сөјләмишләр ки, о (*мө'чүзә*) бәндәнин нәфсә итаәти кими үнсүри (*мадди*) тәбиәтләрин дә мүгәддәс нәфсләрә итаәтидир. Бу исә мүгәддәс варлыға үз тутмағын нәтичәсидир. Қим сәдагәтлә Аллаһа итаәт едәрсә, башгалары да онун өзүнә итаәт едәр. Ким өз тәбиәтини нәфсинә табе етдирәрсә вә һөваји-һөвасин гаршысыны аларса, онда (*башгаларынын*) тәбиәтләрини дә рам етмәјә гадир олар. Ким онун үчүн хәлг едәнә бојун әјәрсә, онун үчүн хәлг олунаң да она бојун әјәр.

Онлардан (*әләмәтләрдән*) бири дә гејбдәкиләрдән (*көрүнмәзләрдән*) хәбәрдар олмагдыр. Бу, руһла бағлы мәсәләдир. Әввәл дејилдији кими, аләмин вә онун һалларынын гејбин тәчрид олунмуш әнкинлијиндә бир үмуми сурәти вардыр. Платона көрә, бу, Платон идејалары, кәшф әһлинә көрә — Чәбәрут (*Әзәмәт*) аләми, шәриәт әһлинә көрә — Лөвһү мәфһуз (*Горунан лөвһә*) адланыр. О, һеч вахт дәјишмир вә тимсалы Шәһадәт аләминә (*Көрүнән аләмә*) чыхыр ки, бура да доғрунун вә сәһвин мејдана чыхдығы јердир. Чүнки әглин әмәлә кәлмәсиндән әввәл тәсәввүр етдији шејләр һәмин тәсәввүрә ујғун кәләрсә, доғру олар, әкс һалда исә олмас. Нәфс бәдәндән гоһуб ајрылмаздан әввәл чисмани өртүкләрдән вә бәдән манеәләриндән тәчрид оларса вә һәмин манеәләрлә үз-үзә кәлиб көрүшәрсә, әнкинликдәкиләр әзәли вә әбәди олараг онун (*нәфсин*) ичәрисинә һәкк олунар. Беләликлә дә, белә һалын саһиби кечмишдән вә кәләчәкдән хәбәр верәр.

Сөјләмишләр ки, әкәр нәфс өртүкләрдән азад олуб мүгәддәс Чәнуба тәрәф үз тутарса, ону мүхтәлиф сурәтләрә кирмиш вә тәчәссүм етмиш үлви мүчәррәд варлыгә

лар гаршылајараг, кечиб-кедәнләрдән, нәләр олачағындан хәбәр верәчәк. Мүхтәлиф сурәтләрә кирмиш һәмин варлыглар, философларын фикринчә, мәләкләрдир, хәбәр вердикләри исә вәһј вә илһамдыр.

Онлардан (*әләмәтләрдән*) бири исә пейғәмбәр сөзләринин вә әмәлләринин нечәлијидир. Әкәр әмәлләринин изләри вә сөзләринин нәтичәләри үммәт (*мүсәлман ичмасы*) үчүн сырф хејир кәтирәрсә, фәсад ишләрдән узагса вә фәјдалары өзәринә тапшырыг гојулмуш кәсин өзүнә аиддирсә, онда о, пейғәмбәрдир. Әкәр өзләринә аид фәјда тәрзинә әсасланарса, онда јох (*јә'ни, пейғәмбәр дејилдир*). Чүнки пейғәмбәрләр Аллаһын хасијјәтини гәбул етмишләр вә Аллаһын әмәлләри кими онларын да әмәлләринин мәгсәди бәндәләрә аиддир.

У фәсил

ИМАМӘТ (БАШЧЫЛЫГ) ҺАГГЫНДА

Имамәтин олмасы зәруридир. Чүнки шәриәтин һикмәти исламын даими галмасы үчүн давамлылыг тәләб едир. Мәчәзи һәјәтда (*дүнјада*) шәриәти јараданын даими галмасы гејри-мүмкүндүр. (*Мүхтәлиф*) өлкәләрдә вә дөврләрдә гәјда-ғанунун тәнзими јалныз мүәјјән инамын олмасы илә мүмкүндүр. Пейғәмбәр сөјләмишдир: «Өз заманында бир имамы танымадан өлән шәхс чаһилијјәдә (*исламдан әввәлки дөвр, наданлыг*) өлмүш ки-мидир».

Адамлар имамын тә'јин едилмәси барәсиндә ајры-ајры фикирләрдә олмушлар:

Сүннә әһли сөјләмишдир ки, имамәт фәрман вә тә'јин етмәклә дејил, јекдилликлә тәсдиг олунар. Имамлар мә'лум ардычыллыгла кәлән дөрд хәлифәдир.

Мө'тәзилләр сөйләмишләр ки, о (*имамәт*) динин әсас принциплариндән биридир вә пејғәмбәрин буну билмәмәси мүмкүн дејилдир. О (*имамәт*) гүсүрсузлуғу вә кәрәмәти нәзәрә алмагла јалныз фәрман вә тә'јин етмәк јолу илә мүмкүндүр. Онлар ејни бир дөврдә ики имама бәјәт етмәји мүмкүн сајырлар.

Мүһакимә⁴⁷ әһли исә дүнјада имадын әсла олмамасыны мүмкүн һесап едир.

Мухтаријјәләр⁴⁸ сөјләмишләр ки, Әлидән сонра имам Мәһәммәд ибн әл-Һәнәфијјә, ондан сонра исә оғлу Әбу Һашимдир.⁴⁹

Зејдиләр⁵⁰ сөјләмишләр ки, имамәт фатимиләрә мәхсүсдур вә башгаларына аид ола билмәз.

Имамиләр⁵¹ имадын пејғәмбәрдән сонра бирбаша Әли⁵² олдуғуну сөјләмишләр.

Исмаилиләр⁵³ имадын Чә'фәрдән сонра Һәрфән Исмајыл олдуғуну сөјләмишләр.

Иснәшәриләр⁵⁴ демишләр ки, имамәт пејғәмбәрдән сонра бирбаша Әлијә вә онун төрәмәләри Һәсән, Һүсејн, Абид, Багир, Садиғ, Қазим, Рза, Тәги, Нәги, Әскәри вә (*зүһуру*) көзләнилән Мәһдијә ардычыл оларағ мәхсүсдур.

Батиниләрин⁵⁵ дә имамәт барәсиндә фикирләри вардыр. Онлар дејирләр ки, аләм икидир: мә'нәви аләм вә чисмани аләм. Һәр икиси бир јердә илк башланғычдан әмәлә кәлмишдир. Онлар камилликдән нағислијә енир, сонра да јенидән илк башланғычдан төрәјиб јаранана гәдәр нағисликдән камиллијә гајыдырлар. Чисмани аләм көрүнәндир. Орада һаким вә идарәедичи пејғәмбәрдир. О, орада шәриәтин мүәјјән шәкил алмыш еһкамлары илә һөкм верир. Мә'нәви аләм исә көрүнмәздир. Орадакы һаким вә идарәедичи имамдыр. О, ағлабатан мә'

нәви еһкамларла һөкм верир. Буна көрә дә онлар руһун бәдәнлә мугајисәдә кизли галдығы кими, имадын да пејғәмбәрдән фәргли оларағ кизли галдығыны мүмкүн сајырлар.

Бир сыра ифратчылар (*ғулат*)⁵⁶ исә белә сөјләмишләр ки, бә'зи вахтлар Аллаһ инсан сурәтиндә зүһур едир ки, ону пејғәмбәр вә ја имам адландырырлар. О да инсанлары әел динә вә доғру јола чағырыр.

VI фәсил

ҺӘШР (ГИЈАМӘТ КҮНҮ) ҺАГГЫНДА

Онун барәсиндә бир нечә бәһс вардыр.

Биринчиси, она (*һәшрә*) инанмағ барәсиндәдир. Бу, исламын ән бөјүк дајағы, (*дүнјада*) гајда-ғанунун ән мөһтәшәм амили вә һәр шејә малик, һәр шеји билән (*Аллаһа*) ибадәти вачиб едән һөкмләри гүввәдә сахлајан сәбәбләрин ән мөһкәмидир. Чүнки инсан тәбиәти фитрән мүтләғ зәрәрлә нәтичәләнен шәһвәт ләззәтләринә вә бәдән һәззләринә маийдир. Бунларын гаршысыны јалныз һәшр горхусу вә чәза һејбәти ала биләр. Белә демәк олмаз ки, (*бунларын*) гаршысыны алмағ үчүн шәриәт һөкмүндән, үмуми гәбул олунмуш гајда-ғанундаи горхмағ вә ја верилмиш не'мәтин итирилмәси тәһлүкәси кифајәтдир. Чүнки ола биләр ки, шәриәтин һөкмү вә үмуми гәбул олунмуш гајда-ғанун һәјата кечирилмәсин, не'мәти итирмәк дә буна манечилик төрәтмәсин. Белә ки, мәғлубијјәт гаршысында галан кәс не'мәтин итирилмәсинә әһмијјәт вермәјәрәк, шичат јолуну өзүнү өлдүрмәкдә көрә биләр.

Икинчиси, онун (*һәшрин*) сүбуғу барәсиндәдир. О,

изаһата еһтијачы олмадан эглә көрә бир нечә чәһәтдән сүбут олунур.

Биринчиси, мүкәлләфијјәтләрдир (*борчлардыр*). Чүнки бунлар (*нәтичәдә*) чәза вә ја мүкафат верилмәсини вачиб едән зәһмәтли ишләрдир. Чәза вә ја мүкафат исә јалһыз өлүмдән сонра мүмкүндүр. Белә ки, мүкәлләфијјәтләр һәјат боју давам едир. Дүшүнмәк олмаз ки, нәфсин јохлугдан варлыға чыхмасы, һәјат ләззәтләрини вә биликләрин дәрк олунмасы — не'мәтләрдир, мүкәлләфијјәт исә мүкафат вә ја чәза үчүн лазым олан эләвә иш дејил, һәмин не'мәтләр үчүн минәтдарлыгдыр. Чүнки ләззәт вә ағры бәдәндә говушубдур. Хәстәликдән сонра сағламлыг кими ләззәт дә ағрыдан сонра дәрк олунур. (*Инсан үчүн*) варлыг ләззәтинин јох олмаг горхусу, јашамаг ләззәтинин өлүм горхусу, биликләр ләззәтинин (*онлары*) газанмаг мәшәггәти горхусу гаршысында бир ачылыг (*әләм*) вардыр. Ләззәт миннәтдарлыгы зәрури едирсә, ағры да чәзаны вә ја мүкафаты зәрури едир.

Белә сөјләмишләр ки, эввәлдән ахыра кими инсан варлыгы миннәтдарлыгы зәрури едән ләззәт олмайыб, сырф әләмдән ибарәтдир. Чүнки мөвчудлугун башлангычы чаһиллик, сону исә зәифлик вә өлүм горхусу мәгамыдыр. Икисинин арасындакы вахт исә јашајыш үчүн лазым оланлары әлдә етмәк мәшәггәтләри дөврүдүр. Беләликлә, шүбһәсиз ки, мүкәлләфијјәт чәза вә ја мүкафаты зәрури едән әмәлдир.

Икинчиси, инсанлар арасында күзәран сәвијјәсинә көрә фәргдир. Бә'зи адамлар јохсуллуғ ачысы ичәриндә, бә'зиси исә вар-дөвләт ләззәти ичәриндә өлүбдүр. Әкәр јохсул фәсад төрәдән, варлы исә әмәли-сәләһдирсә, онда бу, лајигинчәдир. Јохсуллуғ ачысы вә вар-дөвләт ләззәти фәсадлыг вә әмәли-сәләһлик үчүн чәза

вә мүкафатдыр. Әкәр вәзијјәт буну тәрсинәдирсә, онда әмәли-сәләһ јохсула јохсуллуғ ачысынын әвәзини вермәк лазым кәлир. Чүнки о, лајиг олмадығы бир әзијјәт үчүн јарадылмамышдыр.

Белә дүшүнмәк дүз дејил ки, јохсуллуғ вә варлылыг тәнбәллик вә чалышганлыг илә бағлыдыр вә Аллаһ тәрәфиндән нәзәрдә тутулмур. Чүнки чалышганлыг (*имканы*) бәдән сағламлыгынын сәвијјәсиндән вә әнкәл төрәдәчәк һалларын баш вермәсиндән асылыдыр. Хәстә вә әнкәлләрә раст кәлән (*адам нәсә*) әлдә едә билмәмәкдә үзүрлүдүр. Беләликлә, әнкәлин сәбәби Аллаһа мәхсүсдүр вә әвәз вермәк дә онун үзәриндәдир. Белә әвәзвермә исә јалһыз өлүмдән сонра мүмкүндүр.

Үчүнчүсү, инсан тәбиәти (*потенцијасы*) мүнәсиби чәлб етмәк вә зәрәрлини дәф етмәклә истәк вә гәзәб (*рәддетлә*) гүввәсиндән ибарәтдир. Һәмин бу ики гүввә бә'зи тәбиәтләрә һаким олараг, мәзлуму сојмаға вә ја һагсыз өлдүрмәјә кәтириб чыхара биләр. Бу һалда чәза вә ја мүкафат верилмәзсә, әдаләт јох олар. Беләликлә дә, өлүмдән сонра чәза вә ја мүкафатын верилмәси лазымдыр.

Дөрдүнчүсү, доғру вә јанлыш барәсиндәки нәзәријјә вә рә'јләрдәки фикир ајрылыгынын баш вермәсидир. Белә ки, әгидәләр мүхтәлифдир. Һәр һансы бир ишин көкү бу дүнјада әглин нәзәриндән гачмыш ола биләр вә һәр бир әгидә саһиб дә мәсәләнин көкүнү билмәјәрәк, әгидә бағладығы ишләрдә тә'кид едә биләр. Әкәр бири доғру, о бири јанлыш јолда олан ики әгидә саһиб өләрсә вә онлар үчүн һаггын үзә чыхдығы бир јер олмәзсә, онда доғру илә јанлыш арасында һеч бир фәрг галмаз. Әдаләт исә зәрури билир ки, сечиб-ајырмаг үчүн, доғру јол тутаны тәгдир етмәјә вә сәһв јол тутаны төһмәтләндирмәјә бир јер олсун.

Бешинчиси, дикэр, мэхлугатдан фэргли олага, инсан-дакы камиллик кэсб едиб газанма (*бачарыгындан*) асылдыр. Чүнки нэфс билижин жохлугу үзүндөн илк башлангычда нагис олур, бэдэн алэтлэринин васитэсилэ өз өмрүнүн эввэлдндөн сонуна кими бачарыгына көрө камиллэшир. Онун үчүн лэззэтлэрин эн камилли камиллик лэззэтидир, белэ ки, ортада көлөн лэззэтлэр кэсб етмэк мэшэггэтлэри илэ бағлыдыр. Кэсбетмэ мүддэти битэрсэ, гүввэ (*потенсия*) фэалијјэтэ кечэрсэ, мэшэггэтлэр битэр вэ биликлэр камиллик һалында галар, белэликлэ дэ, нэфс кэсбетмэнин һэдэр кетмэмэси үчүн һамин лэззэти дэрк етмэлидир. Бу лэззэтин дэрк едилмэси өлүмдөн сонра олмалыдыр. Чүнки кэсбетмэ мүддэти өлүм вахтына гэдэр давам едир.

Белэ сөйлэјэ билэрсэн ки, бу дәлиллэр чисмани мэ'ады (*ахирэт һэјатына гајыдышы*) сүбут етмэјэ бир фајда вермир, чүнки бэдэн нэфс үчүн биликлэри элдэ етмэјэ бир алэтдир. Камиллик һасил олдугдан сонра исэ алэтэ еһтијач галмаз. Шүбһэсиз ки, о (*нэфс*) мүгэддэс вэ үлвидир, бэдэни идарэетмэ мэшэггэтини исэ јалныз биликлэри газанмаг үчүн гэбул едир. Камиллик газандыгдан сонра нэ үчүн дэ бэдэндэки дарысгаллыгы тэрк едэрэк, ондакы габалыгдан јахасыны гуртармасын; тэчрид оларга, илк башлангыча гајытмасын вэ эбэди лэззэт ичэрининдэ даими галмасын?

Белэ дэ дејэ билэрлэр ки, нэфс бэдэнлэ бағландыгдан сонра фани шэһвэт лэззэтиндэн үз чевирмэклэ јанашы, кэсбетмэ мэшэггэтини дашыјараг камиллэшмишир. Экэр бэдэнлэ элагэсини кэсэрэк, (*бэдэн*) алэтлэриндэн узаг олмагдан һэзз аларса вэ руһи варлыгларла элагэјэ кирэрсэ, онда бу, онун беһиштидир. Экэр кэсбетмэдэн бихэбэр оларга, башы фани лэззэтлэрэ гарышарса вэ алэмдэн эввэлчэдэн олдуғу вэзијјэтдэ чыхарса,

итиб-кетмэсинэ бахмајараг, фани лэззэтэ олан ачы мејлинин ачылыгыны даһа да артырарса, бу, онун чөһәннэмидир. Белэликлэ дэ, руһи беһишт вэ мэ'нэви чөһәннэм белэ мүэјјэн олунурса, онда чисмани мэ'ада һеч бир еһтијач жохдур.

(*Экэр белэ десэлэр*), мэн чаваб верэрэм ки, бу, бир нечэ чөһэтдэн ола билмэз.

Биринчиси. Нэфс өз маһијјэти е'тибарилэ дэркедэндир, бэдэндэн сонра даими галан мүчэррэд субстансијадыр, (*ишлэри*) алэтлэр васитэсилэ идарэ едир. Мэ'лум лэззэти вэ ачылыгы дэркетмэ алэтлэри — һисслэрдир. Һисслэр бэдэн илэ бағлыдыр вэ онлар бэдэнсиз истэр һисс илэ, истэрсэ дэ эгл илэ гаврыланы там шэкилдэ дэрк едэ билмэз.

Икинчиси. Нэфсин бэдэнлэ бағлылыгы ашигин мэ'шугла бағлылыгы кимидир. Вахт кечдикчэ араларында мөһкэм бир үлфэт вэ нэфс үчүн үлфэт бағланмыш шөјдөн ајрылмагла, ачылыг эмэлэ көлир. Белэликлэ дэ, о, бэдэнсиз там шэкилдэ лэззэт ала билмэз.

Үчүнчүсү. Инсан ејни заманда нэфслэ бэдэндэн ибарэтдир. Онун нөвү вэ ја шэхсијјэти јалныз бу икиси илэ тэсэввүр едилир. Бунлардан бири дикэри олмадан тэлэб аһында мэ'лумун һаггыны залымдан ала билмэз. (*Аллаһын*) эдалэти исэ чисмани мэ'адын мөвчудлуғуну зэрури билэн шэхсин олмасыны тэлэб едир. Белэ демэк олмаз ки, нэфс бэдэндэ бэдэнин габалыгына көрэ эзаб чэкир, онда нечэ ола билэр ки, о, јахасыны бэдэндэн гуртардыгдан сонра бир даһа она мејл етсин? Белэ ки, бэдэн өз хасијјэтинин мүхтэлифлијн, јащајышыны гурмасы вэ вэзијјэтдэн асылы оларга дејишикликлэрэ уғрамасына көрө нэфс үчүн эзаб јеридир. Уғунсузлуг амиллэри арадан галхарса, үлфэт зэнчири ишэ дүшэр.

Белә дә дејә биләрик ки, өлүмдән сонра бәдәнин нәфс үчүн гајытмасы ән жүксәк ләззәт вә ачылыг амилләриндәндир. Әкәр нәфс әзаба мә'руздурса, онда бәдән пиллик бахымындан онун үчүн ән нифрәтамитз объектдир, ондан һеч вахт гопмајан зәнчир вә һалгалар кимидир. Әкәр әзаба мә'руз дејилсә, онда бәдән уғурлу тәнәсүбүлә, чамалынын көзәллији илә, мурада чатан арзуларыла вә јоха чыхмаг горхусунун олмамасы илә нәфс үчүн ән көзәл истәкдир, һәтта о, ичәрисиндә (*нәфсин*) даима там ләззәт алдыгы (*чаннат*) гәсләриндән дә гатгат жүксәкдәдир.

Дәрдүнчүсү — инсанлар арасында мә'лум, һисс олунан ләззәт вә ачылыгын нечә баш вермәси вә бунларын Садигин (*һаггы дејән Аллаһын*) вердији хәбәрлә ујғун кәлмәси зәрурәтидир. Чүнки Садиг инсанлара ләззәт хәбәрини онлар арасында мә'лум олан «ушаглар», «гәсләр», «ипәкләр» вә «мејвәләр» сөзләријлә вермиш, әзаб барәсиндә исә онлары «гандаллар», «зәнчирләр», «од» вә «бәрк сојуг» сөзләријлә хәбәрдар етмишдир. Садигин кәламына ујғун кәлмәдији үчүн бунларын һәр икисинин (*јә'ни ләззәт вә ачылыгын*) һәмин мә'лум һиссләр васитәсилә баш вермәси лазым олур вә башга бир изаһа еһтијач јохдур.

Бешинчиси — бу дүнјада Аллаһын севимли бәндәләринин зәһмәт, дүшмәнләринин исә не'мәт ичәрисиндә олмасыдыр. Чүнки әкәр Аллаһын сәхавәти анчаг јемәк, палтар, евләнмәк вә с. арзу едилән шејләрин әлдә едилмәси кими дүнјәви ләззәтләрлә мәһдудлашсајды, онда бу не'мәтләрин севимли бәндәләринә верилмәси вә онларда данми галмасы мәгсәдәујғун оларды. Севимли бәндәләрин (*ағыр*) зәһмәтиндән вә дүшмәнләрин фираван һәјат сүрмәсиндән ајдынлашыр ки, севимли бәндәләр үчүн вәд олунмуш вә һәмишә давам едәчәк бир не'

мәт, еләчә дә дүшмәнләр, үчүн һәмишә давам едәчәк бир әзаб вардыр.

Көрүндүјү кими, раһатлыг вә сыхынтынын һәр бири ики һиссәјә бөлүнүр: онлардан бири бу дүнја илә бағлы олуб — фанидир, о бири исә ахирәтлә бағлыдыр, даима галандыр. Инсанларын бә'зиси фани раһатлыгы даими раһатлыгдан, бә'зиси исә фани раһатлыгы даими сыхынтыдан үстүн тутараг бу күнү үчүн сечмишдир.

Инанмајанлар һәшри ики чәһәтдән инкар етмишләр.

Биринчиси, јох олмуш варлыгын гајтарылмасынын гејри-мүмкүнлүјүдүр. Онлар демишләр ки, јох олмуш варлыг сырф инкардыр вә онун һеч бир сабит шәхсијјәти (*варлыгы*) јохдур. Буна көрә дә онун бир даһа гајытмасынын мүмкүнлүјү барәдә һөкм вермәк доғру дејилдир.

Дикәри, чисмани мә'адын мүмкүн олмамасыдыр. Онлар сөјләмишләр ки, әкәр бир инсан башга бир инсаны јемиш оларса вә јејилмишин бир һиссәси јејәнин һиссәнә чевриләрсә, онда онларын икисинин дә тамамилә гајтарылмасы мүмкүн олмаз.

Биринчисинә чаваб вермишләр ки, һәр һансы бир һөкмүн доғру олмадыгыны сөјләмәк онун барәсиндә һөкм ирәли сүрмәк демәкдир. Барәсиндә һөкм верилән һәр бир шеј исә сабитдир, сырф инкар дејилдир.

Икинчисинә исә (*чаваб вермишләр*) ки, инсанын әсли һиссләри вардыр, дирчәлиш (*гијамәт*) күнү мәнз һәмин һиссәләр бир јерә јығылачагдыр. Јејилмиш инсанын һиссәси јејәнин әсли һиссәләриндән дејилдир.

**НӘФСИН ӨЛҮМДӘН СОНРА ВӘ ДИРЧӘЛИШИИДӘН
ЭВВӘЛКИ ҺАЛЛАРЫНЫН БИЛИНМӘСИ, ОНУН
ЛӘЗЗӘТ ВӘ АЧЫЛЫҒЫ ДӘРК ЕТМӘСИНӘ ДАИР**

Бу ешитмә вә әгл илә сүбута јетир.

Ешитмә јолуна (*Аллаһын*): «Аллаһ јолунда өлдүрүл-
мүшләри әсла өлмүш һесап етмә, әксинә, онлар дирч-
дирләр»* кәламы дәләләт едир.

Әгл јолу илә: нәфс өзү-өзлүјүндә дәрк едәндир вә
дәркетмә габилијјәти ондан гопуб ажрыла билмәз. О,
бәдәнин вә дәрк едиләнин узаглашмасы илә ләззәт вә
ачылыгдан хали олур.

Белә дејә биләрдәр: әкәр ејни дәрәчәдә дүзкүн әмәл-
ләр етмиш ики шәхсин бири Нух заманында, о бири исә
бизим дөврүмүздә өләрсә, дирчәлиш вахты һәр икисинин
нәфси ејни ләззәти аларса вә чәннәт ләззәтләрини ал-
магда бәрабәр оларларса, онда әввәл (*өләнин*) ләззәти
сонракындан мә'лум вахт бахымындан чох олар. Бу исә
сонра өлән үчүн һагсызлыгдыр. Әкәр сонра өләнин ләз-
зәти һәммин мүддәтин әвәзи шәклиндә артырыларса (*ар-
тыг ләззәт мүддәтинә*) лүзум битдикдән сонра арасы кә-
силәр (*бу заман да*) әдаләт позулар. Чүнки чәннәтдә
арасы кәсилән ләззәт јохдур.

(*Буна җаваб олараг*) дејерик ки, өлүм илә дирчәлиш
арасындакы ләззәт чәннәт не'мәтләринин мүнтәзәм ол-
масы үчүн ачылыгла гарышмышдыр. Һәммин ики шәхс
чәннәтә јалныз ләззәт вә ачылыга көрә (*бир-биринә*)
бәрабәр шәкилдә дахил олурлар.

Белә дә сөјләмишләр ки, руһлар бәдәнләрдән ажрыл-
дыгдан сонра сәмаја тәрәф јөнәлир, чүнки онлар јухары

* Гур'анда «Ал-Имран» сурәсинин 129-чу ајәси.

варлыгдырлар. Онларын бә'зиси әввәл күнаһ етмәдијин-
дән јүксәјә галхараг, көј сфераларындакы мөгамында
гәрар тутур вә мә'лум күнә гәдәр натамам бир ләззәтдән
фајдаланырлар. Бә'зисини исә күнаһа батдыгларындан
мәләкләр көј сфераларына галхмаға гәјмурлар вә онлар
од күрәси ичәрисиндә гәрар тапараг, мә'лум күнә гәдәр
натамам олмајан бир ачылыгдан әзијјәт чәкирләр.

Белә дә сөјләмишләр ки, руһлар бәдәнләрдән ажрыл-
дыгдан сонра онларын јахшылары дүнја әһлинин јах-
шылары илә үнсидәтә кирир, хејир ишләрдә онлара кө-
мәк едәрәк биркә доланырлар, писләри исә пис руһларла
үнсидәтә кирәрәк шәр ишләрдә онлара јардым көстәрир
вә онларла биркә доланырлар. Мә'лум күнә гәдәр вәзиј-
јәт белә галыр.

**МИЗАН-ТӘРӘЗИ, СИРАТ (ЈОЛУ) ВӘ
БАГГ-ҺЕСАБ (КҮНУ) БАРӘСИНДӘ**

Бунларын һамысы сүбут олунур. Чүнки онлар әглә
ујғун кәлмәјәнин рәдд едилмәси илә доғру хәбәрдән
(*Гур'андан*) көтүрүлмүшдүр.

Бә'зи мүһәггигләр сөјләмишләр ки, бу дүнја ләззәтлә
ачылығын бир-бири илә гарышығындан, ахирәт исә бүтүн
ләззәтин бир тәрәфдә вә бүтүн ачылығын дикәр тәрәфдә
бир јерә топланмасындан ибарәтдир. Биринчи (*тәрәф*)
чәннәт адландырылыр ки, бу мә'минләрин сығыначағы,
икинчиси исә чәһәннәмдир ки, бу да кафирләрин игамәт-
каһыдыр.

Мө'тэзилләр бу ики мәңзил арасында даһа бир мәңзилдин олдуғуну көстөрмишләр. Опларын дәлили будур ки, иман (*өз саһибини*) чәһәннәмә, күнаһ исә чәннәтә дахил етмәз. Буна көрә дә күнаһ етмиш мүүжән бир иман саһибини үчүн бу ики мәңзил арасында бир мәңзил олмайдыр. (*Доғрусуну*) Аллаһ даһа јахшы билир.

Ғејдләр вә шәрһләр

¹ *Кәшиф әлли* — Ғәгигәтин әгли мұһакимәләрлә дејил, интуисија илә дәрк олунмасыны сөјләјән мұтәфәккирләр.

² *Ғәдәриләр* — Хәлифә Әбдүлмәлик ибн Мәрванын (665—705) әмри илә чармыха чәкилмиш Мә'бәд Чүһәни вә онун шакирди Ғејлан Димәшги (о да әл вә ајағлары кәсилдикдән сонра чармыха чәкилмишдир) тәрәфиндән әсасы гојулмуш дини тә'лимдир. Инсанын өз һәрәкәтләриндә ирадә азадлығы (*әл-ғәдәр*) һаггында фикир ирәли сүрән гәдәриләр һәр бир шејин сәбәбини ахтарыб тапмаға чәһд көстәрирдиләр. Ортодоксал ислам илаһијјатчыларынын фикринчә исә, бу, биләваситә шејтана аид бир хүсусијјәтдир, чүнки о, даима нә исә ахтарыр.

³ *Салиһиләр* — Әбдүлһүсејн Салиһ ибн Өмәр Салиһ вә Һәсән ибн Салиһ ибн Һәјјанын тәрәфдарлары. Салиһиләр мурчиһләр тәригәтинин бир голуну тәшкил едирдиләр. Мурчиһләр өз тә'лимләриндә ирадә азадлығы илә бөјүк күнаһ ишләтмиш шәхс барәсиндә мұһакимә јүрүтмәји сонраја сахламағы (*ирча*) бирләшдирдиләр. Салиһ ибн Мүсәрриһ Тәмими (795-чи илдә вәфат етмишдир) дә салиһиләр тә'лиминин башчыларындан сајылыр.

⁴ Ғәдис мұтәхәссисләри бу һәдисин ујдурулдуғуну сөјләјирләр. Бәзиләри исә онун доғру олдуғуну мүмкүн һесаб едирләр.

⁵ *Мө'тәзилләр* — «Илаһи әдаләт вә тәкаллаһлығ тәрәфдарла-

ры» олуб, Аллаһын атрибутларынын эәлилигини инкар едән мухалифәтчи схоластлар. Олар һагғында бах: Шахрастанни, I том, стр. 54—83; П. К. Жузе, Му'тазилиты (течение в исламе в IX в.) Казань, 1899.

⁶ *Чәһмиләр* — чәбәриләр тәрғәтнини бир голу, Бәну Расиб гәбиләсинин мөвласы Әбу Мүһриз Чәһм ибн Сафьянын тәрәфдарлары Гур'анын җарадылмыш олдуғу барәдә фикри илк дәфә Чәһм сөйләмишдир. 745-чи илдә Мәрвдә едам олуи мушдур.

⁷ *Истидлалиләр* — мәнтиги дәлилләрә истинад едән мүтәфәккирләр.

⁸ *Мүтәкәллимләр (схоластлар)* — диндә эған дәлилләрә истинад едәнләр.

⁹ *Мәшһаиләр* — Шәрг перипатетикләри. Материализм илә идеализм арасында тәрәддүд едән гәдим јуан философу Аристотелин ардычылары.

¹⁰ *Ишрагиләр* — Шһабәддин Јәһја Сүһрәвәрди (1191-чи илдә өлдүрүлмушдүр) тәрәфиндән тәмәли гојулмуш ишрагилек тәлимнин тәрәфдарлары. Ишрагилек фәлсәфәсинин идрек нәзәријјәсиндә интуисијаја үстүнлүк верилер.

¹¹ *Суфиләр* — исламда мүрәккәб вә чоһчәһәтли мистик чәрәјанын (*суфизмин*) нүмајәндәләри. Суфиләр аллаһы интуисија јолу илә дәрк етмәји, һәтта онулла бирләшмәји мүмкүн һесап едирдиләр.

¹² *Муса* — мүгәддәс китаблардакы Муса пејғәмбәр. Аллаһ Мусаја мүгәддәс Тува (Әјмән) вадисиндә аловланан көјәм ағачыны көстәрир. Ағач аловланыр, амма јаныб гуртармыр. («И явился ему ангел Господень в пламени из среды тернового куста. И увидел он, что терновый куст горит огнем, но куст не сгорает», — Библия, Исход; III, 3).

¹³ *Ибраһим (Авраам)* — рәвајәтә көрә, јәһудиләрин улу бабасы Ибраһим пејғәмбәр. Гур'ана көрә Азарын (Јел'азар) оғлудур.

¹⁴ *Исмајыл* — Ибраһим пејғәмбәрин оғлу, Әднан нәслиндән олуб «әрәбләшән» (*мүстә'рибә*) әрәбләрин улу бабасы.

¹⁵ *Јәгуб* — дини рәвајәтләрдәки пејғәмбәрләрдән бири.

¹⁶ *Јусиф* — дини рәвајәтә көрә Јәгубун оғлу, пејғәмбәрләрдән бири.

¹⁷ *Софистлар* — һикмәт вә бәләгәти өјрәдән мүәллимләр, илк дәфә Јунаныстанда өз фәнләрини пулла өјрәдән, е. ә. V әсрин II јарысы — е. ә. IV әсрин I јарысында јашамыш философлар. Софистләр инсанын өзүнү вә субъектив хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә чағырылдылар.

¹⁸ *Фалес* — Кичик Асијада Милет шәһәриндән (е. ә. 625—547), гәдим Јуан философу вә мүтәфәккири, јуан кортәбни-материалист фәлсәфәсинин баниси. Оун һагғында бах: А. О. Маковольский. Досократики. Казань, 1914—1919.

¹⁹ *Платон (е. ә. 427—347)* — гәдим јуан идеалист философу, Сократын шакирди. Објектив идеализмин баниси.

²⁰ *Анаксагор (е. ә. ≈ 500—428)* — гәдим јуан философу, гејриардычыл материалист. Анаксагор бүтүн варлығларын башланғычыны **һеомемеријада** — онун фикринчә, шејләрин мүхтәлифлигинин әмәл кәлдији кејфијјәтчә мүәјјән материја үнсүрләриндә көрүрдү.

²¹ *Емпедокл (е. ә. ≈ 490—430)* — гәдим јуан философу, шаир, һәким вә сијаси хадими: Емпедокл космологијјасынын әсас вәзифәси бундан ибарәт иди: варлығын әбәди вә сабит башланғычларындан чыхыш едәрәк, шејләрин мүхтәлифлигини дүнјада һәрәкәти вә нәш'әт танмағы изаһ етмәк. Емпедокл варлығын дәрл элементинин од, һава, су вә торпағын олдуғуну тәсдиг едәрәк онлары «һәр шејни көкләри» адландырыр вә ики фәал сәбәбин: мәнәббәт вә әдавәтин мөвчудлуғуну гәбул едәрәк, онлара мәкани формалар верирди.

²² *Һераклит (е. ә. ≈ 530—470)* — көркәмли Јуан материалист философу, диалектиканын әсас нүмајәндәләриндән бири. Һераклитә көрә, дүнја һеч бир илаһи вә һеч бир инсан тәрәфиндән җарадылмамышдыр, «о, ганунаујғун шәкилдә аловланан вә ганунаујғун шәкилдә сөнән даима чанлы од олмуш, вар вә олачағдыр».

²³ *Пифагор (е. ә. 580—500)* — гәдим Јуан ријазијјатчысы вә философу. Пифагор һесап едирди ки, рәгәм бүтүн шејләрин маһијјәти-

дир вэ кайнат рэгэмлэрин һәмәһәнк системиндән вэ онларын әләгә-
ләриндән ибарәтдир.

²⁴ *Плутарх (46—127)* — гәдим Јунаң јазычысы, тарихчи вэ фило-
софу.

²⁵ *Сократ (е. э. 469—399)*—гәдим Јунаң философу. Сөһбәтләр ва-
ситәсилә һәгигәтин ахтарылыб үзә чыхарылмасы кими аялашылан
фәлсәфи диалектиканың төмәлини гоҗанлардандыр. Рационалист олан
Сократа көрә, јарамаз һәрәкәтләрни мәибәји чаһилликдир.

²⁶ *Демокрит (е. э. ≈ 460—370)*—гәдим Јунаң материалист фило-
софу, атомисти.

²⁷ *Аристотел (е. э. 384—322)* — гәдим Јунаң алимни вэ философу,
Платонун шакирди вэ перипатетикләр мәктәбинин баниси.

²⁸ *Дуалист (сәнәвијә)* — латынча «дуалис» (*икили*) сөзүндән-
дир. Башланғычларын — руһ вэ материјаның мүстәғил јанашы мөв-
чудлуғуну вэ бир-биринә чеврилмәдијини гәбул едән фәлсәфи тәлим.

²⁹ *Прокл (≈ 410—485)*—идеалист философ, Афина неоплатонизм
мәктәбинин нүмәјәндәси.

³⁰ *Фемисти (317—388)* — бизансла философу. Бәшәр өвладлары-
нын гардашлығынын, дөзүм, вичдан азадлығынын вэ мәнәви сәрвәт-
ләрин чарчысы кими чыхыш едирди.

³¹ *Әбу Нәср Мүһәммәд ибн Мүһәммәд ибн Тархан ибн Узлар
Фәраби (Әлфарабиус) (870—950)* — мәшһур философу вэ енциклопе-
дист алим, неоплатонизмлә чулғалашан Шәрг перипатетизминин көр-
кәмли нүмәјәндәси. Аристотелиң ән јахшы шәрһчиләриндән бири
олуб, ондан сонра «Икинчи мұәллим» адландырылмышдыр.

³² *Әбу Әли Һүсәйн ибн Абдулла ибн Сина (Ависенна) (980—
1037)* — енциклопедист алим, философ вэ һәким. Орта Асија вэ Иран-
да јашамышдыр. Фәлсәфәдә Шәрг аристотелизми ән'әнәләрини да-
вам етдирмишдир.

³³ *Әш'әриләр* — мәшһур мүсәлман илаһијјатчысы Әбуһәсән Әли
ибн Исмајыл Әш'әринин (873—915) тәрәфдарлары. Әш'әри исламың
әсас принципләринин мө'тәзили тәлими илә бир араја сығмадығы нә-
тичәсинә кәләрәк өз илаһијјат мәктәбини јаратмышдыр. Әш'әриләр
дини еһкамлары әсасландырмаг үчүн фәлсәфә вэ мәнтигдән кениш
истиһадә етмишләр.

³⁴ *Дәһриләр*—орта әср мүсәлман Шәргиндә азад фикирли мате-
риалистләр. Дәһриләр материјаның вэ әләмин әбәди вэ јарадылма-
мыш олдуғуну ирәли сүрүр, илаһи гүввәнин мөвчудлуғуну, руһун
чисмдән ајры бир субстансија олдуғуну вэ әбәдилијини рәдд едир,
гијамәт күнү өлүләрин дириләчәјини гәбул етмишдиләр.

³⁵ *Сабишләр* барәсиндә бах: В. В. Бартольд «К вопросу о сабиях»,
Соч., т. 6, стр. 469—486.

³⁶ *Тәнасух* — исламда куја руһларын ардычыл шәкилдә бәдән-
дән бәдәнә кечмәси һагғында тәлим.

³⁷ *Әбу Исағ Ибраһим ибн Сәјјар ибн Һани Нәззам (836-чы илдә
вәфат етмишдир)* — мө'тәзили илаһијјатчы, нәззамлик фәлсәфи чә-
рәјанының јарадычысы.

³⁸ *Сүннә әһли, сүнниләр* — исламда ики әсас чәрәјандан бири.
Илаһијјат саһәсиндә шиәләрдән башлыча фәрги бундадыр ки, онлар
Мөһәммәдин вәфатындан сонра аллаһла инсанлар арасында кимин-
сә васитәчилијини мүмкүн һесаб етмир вэ Әлинин хүсуси бир сәчи-
јәјә малик олдуғуну рәдд едирләр.

³⁹ *Әбу Абдулла Нәсирәддин Мүһәммәд ибн Һәсән Туси (1200—
1274)* — мәшһур философу, ријазиијјатчы вэ астроном.

⁴⁰ *Әбу Һашим әл-Мө'тәзили* — Әбу Һашим Чуббаң (933-чү илдә
вәфат етмишдир). — Бәсрә мө'тәзилиләринин башчысы.

⁴¹ *Әбу Осман Әмр ибн Бәһр Чаһиз (869-чү илдә вәфат етмиш-
дир)* — танынмыш мө'тәзили илаһијјатчысы, һәдис мүтәхәссиси, лү-
ғәтчи, нәззамын шакирди.

⁴² *Мүчәссимиләр («чисимләшидирән», «тәчәссүм етдирән»* — Ал-
лаһын чисмани олдуғуну сөйләјән антропоморфистләр.

⁴³ *Мүшәббихәләр (охшадан, бәнзәдән)* — Аллаһы инсан сима-
сында тәсәввүр едән ән илкин мүсәлман илаһијјатчы мәктәпләриндән
бири олан антропоморфистләр.

⁴⁴ *Чәбәриләр («мәчбуријјәтдә олан»)* — мүтләг мүгәддәрәт тә-
рәфдарлары.

⁴⁵ *Имам әл-Һәрәмејн (Мәккә вә Мәдинәнин имамы)* — Әбдүл-
мәлик ибн Абдулла Чүвәјнинин (1028—1085) ләгәби. О, мүсәлман
һүгүгуна вә әш'әрилијә даир бир сыра әсәрләрин мұәллифидир.

⁴⁶ *Әбу Ма'и (Әбу Бишр) Сумамә ибн Әшрәс Нүмејри* — хәлифә Мә'мунун янында бөјүк нүфуз газанмыш мәшһур мө'тәзилә илаһиј-јатчысы. «Инамын чәфәнк вә руһун гүсурлу олдугуну бирләшдирән» сумамиләр тә'лимнин баниси.

⁴⁷ *Мүһәккимиләр («мүһәккәмә јеридән»)* — динләри Әли, Осман, Мүавијә вә онларын тәрәфдарларыны, һәбелә бүтүн күнаһ ишләтмиш адамлары кафир һесаб етмәкдән ибарәт иди.

⁴⁸ *Мухтаријјә* — Мухтар ибн Әбу Үбејд Саһафинин тәрәфдарлары. Өз тә'лимләриндә Мүһәммәд Һәнәфијјәнин өзү гајыдана кими имамлығын дајандырылдығыны ирәли сүрүрдүләр.

⁴⁹ Әлинин оғлу Һүсејн өлдүрүлдүкдән сонра онун ған интигамыны алмаг үчүн Мухтар вә онун гвардијасынын сәркәрдәси Әбу Әмр Гејсанын башчылығы илә һәрәкат башланды. Бу һәрәкат Әлинин Һәнәфи гадындан (700-чү илдә вәфат етмишдир) оған оғлу Мүһәммәд ибн Һәнәфијјәнин ады илә дә бағлыдыр. Һашимиләр тәригәтинин мејдана кәлмәси исә Мүһәммәд ибн Һәнәфијјәнин оғлу Әбу Һәшим Абдулланын ады илә әлағәдардыр. Һашимиләр Мүһәммәд ибн Һәнәфијјәнин өлдүјүнү вә имамлығын онун оғлу Әбу Һәшимә кечдијини гәбул едирдиләр.

⁵⁰ *Зејдиләр* — Әли ибн әл-Һүсејн Зејнәлабдинин оғлу Зејдин имамлығыны гәбул едирләр. Биликли, мө'мүн, чәсур вә кениш үрәкли оған һәр бир фатими башчысы, онларын фикринчә, имамдыр вә оғун архасынча кетмәк лазымдыр. Зејдиләрә көрә, имамлыг Әли Ибн Әбу Талибин арвады, Һәсән вә Һүсејнин анасы Фатимәдән оған нәслә мәнсубдур.

⁵¹ *Имаијјә* — шиәлијин әсас голларындан бири, Мәһәммәд пејгәмбәрин өлүмүндән сонра имамлығы бирбаша Әли ибн Әбу Талибә мәнсуб едән мө'тәдил шиә тәригәти.

⁵² *Әли ибн Әбу Талиб (661-чи илдә Куфәдә өлдүрүлмүшдүр)* — дөрдүнчү мө'мин хәлифә.

⁵³ *Исмаилиләр* — Чәфәр әс-Садигин бөјүк оғлу Исмаилин, 762-чи илдә өлүмүндән сонра исә оғлу Мүһәммәд ибн Исмаилин имамлығына варис олдугуну гәбул едәнләр.

⁵⁴ *Иснәәшәриләр (оникиләр)* — исламда шиә чәрәјанынын әсас

тәригәтләриндән бири. Онлар Әли ибн Әбу Талибин нәслиндән оған он ики имамы гәбул едирләр.

⁵⁵ *Батиниләр* — исмаили тә'лими. Онларын идеоложи системи һамыја бәлли оған заһири вә јалһыз бә'зи сечилмиш кәсләрә бәлли оған батини (*кизли, даһили*) тә'лимдән ибарәтдир. Батиниләр Гур'анын аллегория васитәсилә шәрһи әсасында дини тә'лимнин «ән уча һәгигәтләринни» изаһ етмәјә сәј кәстәридиләр.

⁵⁶ *Фулат (ифратчы)* — Әли нәслиндән оған имамлары илаһиләшдирән ифрат шиәләр.

Заруни ваъжиятга бағлиқ маселелерни идракына длар

I факул. Табағчадан билнимеси лазым олам маселелере

длар 48

II факул. Девретма ва сигисланганин карына длар

. 47

III факул. Заруни варытгы мөвчүдүгүна длар

. 49

IV факул. Атрибутара (*Аллаһтың сифатлариде*) длар

. 56

V факул. Онун (*Тарвиптин*) ишарына длар

. 59

VI факул. Көзөлтмжк ва чыккышпа длар

. 61

VII факул. Хейр ва нэр нагындыа 61

VIII факул. Онун (*Аллаһ*) үчүн ваغب олам (*маселелере*)

. 63

Дөрдүнчуболма

Пејтеборлик ва онунла бағлы маселелере длар

I факул. Инсанларны пејтеборере елтијачы нагындыа

. 67

II факул. Түсрүсүзүл нагындыа 73

III факул. Пејтебормикизим пејтебордијина длар

. 75

IV факул. Онун (*Маһмадтин*) башпа пејтебордијан ус-

. 76

түннүгүна длар 76

V факул. Имамет (*батчылыг*) нагындыа

. 81

VI факул. Рашр (*гуламет куну*) нагындыа

. 83

VII факул. Нефсин өлүмден сонра ва днрчәлшишинең ав-

. 90

вағки нагларыннын билнимеси, онун лаззат ва

ачылыгы дәрктәсетсеңа длар 90

барисина длар

. 91

Tejdar va tair

. 93

V факул. Чингизин мөвчүдүгүна длар 38

IV факул. Инсаннын дәрктәсетсеңа длар 35

III факул. Алгизин синифтегеринин идракына длар 31

II факул. Алгизин писелелеринин дәрктәсетсеңа длар 26

I факул. Алгизин башлангычына длар 23

Алгизин нагларыннын идракына длар

Икинчуболма

IV факул. Идракын јомартына длар 18

III факул. Идракын невардына длар 16

II факул. Идракын зарунијина длар 15

I факул. Елм ва идракын маһијетине длар 13

Елмин идракы ва идракын елмина длар

Биринчуболма

Башлангычы ва сонун идракы барды бахыянын манбәја 5

Чулул дуахытын ишары 3

МУНДӘРИЧАТ

Наширjat редактору *Eldar Tynajev*
Рассамы *А. Мамедов*
Бадни редактору *P. Əhmədov*
Техники редактору *H. Əmijeva*
Корректору *H. Məhəməeva*
ИБ № 2461

Язылыматга берилмиш 3.12. 1986-чы ил. Чапа им-
заманмыш 14.07. 1987-чи ил. Кабыз форматы
70×108/32. Матбоса кабызы № 1. Наширтин гарни-
туду дабы. Лүкск чан үсуду ил. Нашир ч я.
4.55. Наширтин ренкин сурат 4.8. Учот нашр вараги
3.50. Тиражи 15000. Сифарш № 908.
Линияти 38 гел.

Азәрбајчан ССР Дөкүят Наширјат, Полиграфја
ва Китаб Тичарат Ишвон Комитаси.

«Язычы» наширјатты,
370005, Бақы, Наван мейданы, 1,
26 Бақы комиссары адына матбоса,
370005, Бақы, Əли Байрамов кучеси, 3.

Ф 96
Фүзүли
Матле' әл-җилад. Б.: Жазычы, 1987. — 101 с.

Фүзүли дүһасмында нур аман «Матле' әл-җилад» фирмасында
матбоса' ва я-я-я-я-я-я «Матле' әл-җилад» фирмасында
фотосурат чарбајлар язгылыдыкы муһабизаҗери өз аксини ташмашдыр.
4702060100—103
M—656—87
10—86 (Дат. т/п 1987)
С(Аз)1

Физули
ИСТОЧНИК ВЗГЛЯДОВ
НА ПОЗНАНИЕ НАЧАЛА И КОНЦА
Философский трактат
*(на азербайджанском языке
перевод с арабского)*
Баку — 1987
Издательство «Язычы».
370005, Баку, площадь Натаван, 1.
Типография им. 26 бакинских комиссаров.
370005, Баку, ул. Али Байрамова, 3.